

De kapitein van de renaissancevloot: geankerd op het verleden, koers op de toekomst

Thierry Baudet en de Nederlandse conservatieve traditie

– Masterscriptie –

Universiteit Utrecht

Jonas Créton

4164105

j.l.creton@students.uu.nl

MA Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Universiteit Utrecht

3 augustus 2021

Begeleider: James Kennedy

11.593 woorden

Samenvatting

Het vooruitgangsgeloof dat de tweede helft van de twintigste eeuw zo dominant was, heeft bijgedragen aan het standaardbeeld van Nederland als moderne, vooruitstrevende en geëmancipeerde natie. Deze verlichte nationale geest verbergt echter een constante conservatieve onderstroom, die in tijden van verhit maatschappelijk debat naar de oppervlakte borrelt en zo nu en dan tot uitbarsting komt. Het meest recente en reeds veelbeschreven voorbeeld daarvan is het succes van Pim Fortuyn rond de eeuwwisseling. Inmiddels hebben in zijn kielzog partijen als de PVV en Forum voor Democratie aanzienlijke successen geboekt. Hiermee lijkt het kabbelende, behoudende beekje een conservatieve waterweg te zijn geworden, waarop Thierry Baudet met zijn renaissancevloot afkoerst op niets minder dan een cultuuromslag.

Aan de hand van een historisch analyse van de ankers van zijn conservatieve vloot onderzoekt deze scriptie de windrichting waaruit Baudet gewaaid komt en de koers die hij vaart. Op het eerste gezicht ademt Baudet de geest van Fortuyn; diens felle immigratie- en islamkritiek en afkeer van linkse partijen leeft voort in de gelederen van Forum. Dit onderzoek toont echter aan dat dit een te oppervlakkige weergave is van de ideologische werkelijkheid binnen deze partij. Daarentegen wordt hier de stelling verdedigd dat het religieus geïnspireerde conservatisme van Baudet wortelt in een langere Nederlandse traditie van christelijk-conservatief gedachtengoed. De rol die hij toebedeelt aan het christendom, namelijk die van bindende kracht voor een gemeenschappelijk identiteitsbesef, geeft bovendien een nieuwe impuls aan nationalisme in Nederland.

Een vergelijking met het conservatief-nationalisme in Vlaanderen laat zien dat cultuurchristelijk nationalisme een breder fenomeen is. Toch zijn er onderdelen van de specifieke Vlaamse (historische) context die maken dat het cultuurchristendom aldaar kansrijker is dan in Nederland.

Inhoudsopgave

Introductie	4
<i>Van Fortuyn naar Forum</i>	5
<i>Focus van deze scriptie</i>	7
<i>Structuur</i>	9
<i>Bronnen en methode</i>	9
Hoofdstuk 1 – Conservatisme in de Nederlandse geschiedenis	12
<i>Hindernissen bij de historische benadering</i>	12
<i>De geboorte van het conservatisme</i>	14
<i>Nederland in de negentiende eeuw</i>	15
<i>Het protestants conservatisme</i>	17
<i>Herijking in de twintigste eeuw</i>	21
<i>Concluderend</i>	23
Hoofdstuk 2 – Analyse van het conservatisme van Thierry Baudet	24
<i>De natie staat centraal</i>	24
<i>Verlichting en vervreemding</i>	26
<i>Religie, volk en vaderland</i>	28
<i>Hernieuwde verbanden</i>	30
<i>Concluderend</i>	32
Hoofdstuk 3 – Conservatisme in Vlaanderen	34
<i>Achtergrond</i>	35
<i>Streven naar Vlaamse autonomie</i>	38
<i>Externe dreiging</i>	41
<i>Concluderend</i>	42
Conclusie	44
Epiloog	46
Geraadpleegde bronnen	49

Introductie

Het is druk op de rechterflank van de Nederlandse politiek. De uitslag van de recente Tweede Kamerverkiezingen wijst op een breed gedragen rechts-conservatief sentiment onder de Nederlandse kiezer. Samengevat: links kreeg harde klappen, populistisch rechts deed het beter dan ooit.¹ Hierbij springt in het bijzonder de overwinning van Forum voor Democratie in het oog. In 2017 kwam deze partij-geworden denktank van Thierry Baudet voor het eerst in de kamer met twee zetels. Na het grote succes bij de Statenverkiezingen van 2019 – met 12 zetels de grootste fractie in de Eerste Kamer – was het lang onrustig rond de partij. Geregeld waren er conflicten in het partijbestuur en spanningen tussen verschillende volksvertegenwoordigers.² In aanloop naar de afgelopen verkiezingen fluctueerde de partij hierdoor sterk in zetelpeilingen. Toch boekte Forum uiteindelijk een winst van zes zetels – de partij ging hierdoor van 2 naar 8.³ Bij dit schrijven heeft Forum nog vijf zetels over van de aanvankelijke acht die het behaalde bij de Kamerverkiezingen van maart 2021.

Hoe roerig ook de zetelverdeling, het herhaaldelijke succes van Forum voor Democratie lijkt erop te wijzen dat er een onmiskenbare electorale vraag is naar een uitgesproken conservatieve partij. Dit is te meer opvallend, daar deze ideologie niet of nauwelijks lijkt voor te komen in de Nederlandse parlementaire geschiedenis sinds de neergang van de conservatieve beweging aan het einde van de negentiende eeuw.⁴ Weliswaar zijn bij confessionele en rechts-liberale partijen altijd wel conservatieve elementen te herkennen geweest. Deze partijen profileerden zich echter niet als zodanig, of bezaten genoeg sociale of liberale aspecten om het conservatisme onder te laten sneeuwen.

¹ Niels Waarloo, 'Dit zijn de belangrijke verkiezingsconclusies (tot nu toe)', *de Volkskrant*, 18 maart 2021: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/dit-zijn-de-belangrijkste-verkiezingsconclusies-tot-nu-toe~baa28c7d/>, geraadpleegd 20 juni 2021.

² Anderhalf jaar na de verkiezingen had Forum nog vier leden in de Eerste Kamer. In 2020 kwam de jongerenorganisatie van de partij in het nieuws na gelekte antisemitische uitspraken. Niet lang daarna kondigde Baudet zijn vertrek aan, om uiteindelijk toch politiek leider en partijvoorzitter te blijven. Zie: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 'Forum voor Democratie partijgeschiedenis', <https://dnpp.nl/pp/fvd/geschied>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

³ Inmiddels zijn het er weer 5, door recente afsplitsing van Kamerleden Van Haga, Ephraïm en Smolders. Zie: Parlement.com, 'Drie Tweede Kamerleden splitsen zich af van Forum voor Democratie', 13 mei 2021: https://www.parlement.com/id/vlis9njuzp0/nieuws/drie_tweede_kamerleden_splitsen_zich_af, geraadpleegd 1 augustus 2021.

⁴ Parlement.com, 'Conservatieven', <https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqlywm/conservatieven>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

Des te groter was de schokgolf die door de samenleving ging, toen na de verkiezingen van mei 2002 de Lijst Pim Fortuyn met een historische 26 zetels haar entree maakte op het Nederlandse politieke toneel. Met een cultuurconservatief, neoliberal en rechts-populistisch program drukte Fortuyn zijn stempel op het publieke en politieke debat. Na zijn dood – en die van zijn partij – hebben politici als Rita Verdonk, Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders het stokje van hem overgenomen. Zij vertolkten een conservatief geluid dat een echo van Fortuyn genoemd kan worden: felle anti-immigratieretoriek, scherpe islamkritiek en het vieren van de Nederlandse normen en waarden. Maakt dit Forum voor Democratie dan de meest recente erfenis van Fortuyn?

Van Fortuyn naar Forum

In zijn proefschrift *De Conservatieve Revolte. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-opstand* traceert Merijn Oudenampsen de ideologische wortels van de 'ruk naar rechts' die de politiek maakte rondom de opkomst van Pim Fortuyn. Rond de eeuwwisseling, zo gaat zijn analyse, kwam in Nederland een conservatieve onderstroom naar de oppervlakte die geïnspireerd was op het Anglo-Amerikaanse neoconservatisme. In de Verenigde Staten werd de opmars van links-progressieve politiek gedurende de jaren zestig en zeventig fel bestreden. De conservatieve tegenbeweging verzette zich tegen veel van de speerpunten van de progressieven, bijvoorbeeld op het gebied van emancipatie, euthanasie en secularisering.⁵ In Nederland stonden echter vanaf de jaren zeventig die progressieve waarden niet meer ter discussie, waardoor het neoconservatisme als zodanig geen voet aan de grond kon krijgen. Daarom, zo stelt Oudenampsen, heeft zich een noodzakelijk ideologisch vertaalproces voltrokken aan het eind van de vorige eeuw, dat culmineerde in de verkiezingssuccessen van Pim Fortuyn, zijn partij LPF, en politici als Geert Wilders.

Het resultaat van het vertaalproces was het 'nederconservatisme', dat op een paradoxale en ambivalente manier omging met de progressieve verworvenheden uit de jaren zestig en zeventig.⁶ Enerzijds kreeg 'de geest van '68' de schuld van de grote misstanden in de samenleving: het ongeremde individualisme, multiculturalisme,

⁵ Merijn Oudenampsen, *De conservatieve revolte. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-opstand* (Nijmegen, 2018) 187-189.

⁶ Oudenampsen, *Revolte*, 208.

cultuurrelativisme en massa-immigratie. Tegelijkertijd werden verlichtingswaarden als vrijheid van meningsuiting verdedigd, en moderne verworvenheden als de vrije markt, globalisering en (seksuele) emancipatie volledig omarmd. Men zag namelijk in dat deze waarden dermate verankerd waren in de Nederlandse identiteit dat ertegen ten strijde trekken zinloos was. Oudenampsen stelt dat de conservatieven van destijds een stok zochten om moslims mee te slaan, en die vonden in het verdedigen van de Nederlandse progressieve waarden, en in bredere zin die van de Westerse liberale beschaving.⁷

Tegen deze achtergrond noemt Oudenampsen in een later essay het succes van Thierry Baudet 'de tweede etappe in een langere conservatieve campagne.'⁸ Hij plaatst Baudet in dezelfde traditie als die gestalte heeft gegeven aan het denken van Fortuyn en Wilders. De radicale retoriek van Baudet komt volgens Oudenampsen sterk overeen met de revolutionaire trekken van vooraanstaande conservatieven aan het begin van deze eeuw: het land wordt bestuurd door kwaadwillende progressieve elites wier greep op de instituties losgeweekt moet worden met een maatschappij-brede ideeënstrijd.⁹ In het succes van Forum voor Democratie ziet Oudenampsen zodoende 'een tweede leven voor de conservatieve revolutie tegen de instituties', ditmaal één die wel degelijk een partijpolitiek thuishonk lijkt te kunnen creëren voor conservatieven.¹⁰

Historicus Chris van der Heijden zet hier in een essay een ander beeld tegenover. Hij stelt dat het conservatisme van Baudet zich juist onderscheidt van de stroming die Oudenampsen beschrijft, omdat Baudet zich veel stelliger tegen de Verlichting zou keren dan de nederconservatieven destijds deden.¹¹ Hij plaatst het gedachtegoed van Baudet meer in lijn met het traditionele conservatisme, dat ontstond uit de kritiek van de Britse filosoof Edmund

⁷ Oudenampsen, *Revolte*, 24.

⁸ Merijn Oudenampsen, 'Revolutionairen van deze tijd. Thierry Baudet en het nederconservatisme', *De Groene Amsterdammer* 143 (2019) 27. Zie: <https://www.groene.nl/artikel/revolutionairen-van-deze-tijd>, geraadpleegd 29 april 2021.

⁹ Zo werd in 2003 in *Trouw* het 'Conservatief Manifest' gepubliceerd, waarin op strijdbare toon de noodzaak van een conservatieve revolutie werd gepredikt tegen de heersende progressieve moraal. Zie: Bart-Jan Spruyt en Michiel Visser, 'Conservatief Manifest', *Trouw*, 18 oktober 2003:

<https://www.trouw.nl/nieuws/conservatief-manifest~b6673e42/>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

¹⁰ Oudenampsen, 'Revolutionairen'. De LPF implodeerde immers. En hoewel Wilders voortborduurde op de immigratiekritiek die door Fortuyn salonfähig gemaakt werd, en eveneens emancipatoire verworvenheden verdedigt, kiest hij duidelijk een praktische, rechts-populistische koers en keerde hij zich af van het ideologische conservatieve program. De PVV heeft de meer intellectuele kiezer die zich met het conservatisme als wereldbeschouwing affilieert, afgeschrikt met zijn one-issue anti-Islamretoriek.

¹¹ Chris van der Heijden, 'Een romantisch conservatief met incorrecte neigingen. Het gedachtegoed van Thierry Baudet', *De Groene Amsterdammer* 142 (2018) 13. Zie: <https://www.groene.nl/artikel/een-romantisch-conservatief-met-incorrecte-neigingen>, geraadpleegd 11 maart 2021.

Burke op de Franse Revolutie. Kern van dit type conservatisme is het maatschappelijk middenveld, in de vorm van gezin, kerk, lokale gemeenschap of vereniging. Deze organische omgeving van het individu vormt de werkelijke bron van deugd en gezag, en is het fundament van de samenleving. Hieruit volgt volgens Van der Heijden de weerzin van Baudet tegen de Verlichting, omdat deze stroming 'geneigd is de waarden van het bestaan buiten het individu en zijn gemeenschap te zoeken: bij staat, verzorgingsstaat, bureaucratie of economie.'¹² Daarom zou Baudet een toekomst prediken waarin op zijn minst deels een einde wordt gemaakt aan Verlichte waarden.

Focus van deze scriptie

Waar Oudenampsen Baudet karakteriseert als een tweede leven voor de conservatieve campagne ingezet door Fortuyn, lijkt Van der Heijden dus juist een nieuwe vorm van conservatisme te benoemen: Baudet is misschien ontsproten uit dezelfde campagne, alleen ziet deze levensvorm er heel anders uit. Op beide visies valt wat aan te merken. In de eerste plaats gaat Oudenampsen niet in op de houding van Baudet ten aanzien van de Verlichting. Hij raakt niet aan de meer ideologische onderbouwing van Baudets denken, terwijl hij in zijn proefschrift juist het seculiere karakter van het nederconservatisme benadrukt.¹³ Een gemiste kans, aangezien Baudet wel degelijk minder ambivalent omgaat met progressieve waarden. Van der Heijden heeft wat dit betreft een duidelijk punt. Net als Oudenampsen gaat hij echter voorbij aan de plaats die religie inneemt in het denken van Baudet. Het is niet duidelijk of diens hardere verlichtingskritiek volgens Van der Heijden ook een andere houding ten aanzien van het christendom oplevert.

De vraag naar welke rol religie speelt in het conservatisme in Nederland en bij Baudet in het bijzonder blijft dus onbeantwoord. Dit is opvallend, omdat het christelijk geloof geldt als een essentieel onderdeel van het conservatisme als politieke ideologie.¹⁴ Het 'nederconservatisme' was wat dat betreft atypisch te noemen. Oudenampsen schrijft dat

¹² Van der Heijden, 'Romantisch conservatief'. Om dezelfde reden keert Baudet zich tegen de Romantiek, daar deze stroming 'naar binnen kijkt' voor betekenis: de mens zou slechts 'zichzelf' hoeft te zijn om 'het goede' te bereiken.

¹³ Oudenampsen, *Revolte*, 168-173.

¹⁴ Russell Kirk, 'What is conservatism?', in: G. A. Panichas (red.) *The essential Russell Kirk: selected essays* (2007) e-book, 4-22.

Bolkesteins politieke campagne gezien kan worden als ‘één lange aanval op de schadelijke progressieve effecten die christelijke waarden in Nederland hebben gehad.’¹⁵ Fortuyn was wellicht enigszins missionair te noemen in zijn manier van politiek bedrijven – hij suggereerde weleens zichzelf te zien als onderdeel van ‘Gods plan’ –, hij bracht zijn religieuze drijfveren niet in programmatische zin in stelling.¹⁶ Evenmin gaven figuren in zijn periferie religie een prominente plaats in hun gedachtengoed.

Of Baudet daadwerkelijk het nederconservatieve gedachtengoed voortzet, hangt dus af van de vraag welke plaats hij het christendom toekent in zijn politieke denken. Op het eerste gezicht lijkt Oudenampsen's typering van een ‘tweede etappe’ niet geheel accuraat. Ongetwijfeld heeft Baudet zich laten inspireren door de conservatieve kritiek op de ‘linkse kerk’ aan het begin van deze eeuw – zijn banden met Paul Cliteur, Andreas Kinneging of de in 2002 opgerichte conservatieve denktank Edmund Burke Stichting vormen daar voldoende bewijs voor. Baudet toont zich echter een scherpere Verlichtingscriticus dan de door Oudenampsen opgevoerde Bolkestein en Fortuyn, en legt andere religieuze accenten dan Geert Wilders.

Oudenampsen lijkt niettemin aan te nemen dat de verschijningsvorm die hij beschrijft *het* Nederlandse conservatisme van de 21^e eeuw betreft. In deze scriptie betoog ik daarentegen hij eerder *een moment* heeft beschreven in de ontwikkeling van het conservatisme in Nederland, dat met de komst van Baudet weer een andere afslag heeft genomen. Mijn centrale stelling hierbij is dat Baudet zijn mosterd niet alleen bij Fortuyn haalt, maar dat hij veeleer put uit een langere traditie van Nederlands conservatisme.

Van der Heijden – schrijvend in 2018 – had het mis met zijn stelling dat Baudet zich onvoldoende realiseert dat zijn denkbeelden niet passen ‘bij het Nederland van nu.’ Het aanhoudende electorale succes van Forum voor Democratie lijkt namelijk aan te tonen dat het Nederland van nu, mede dankzij de rol van Fortuyn als wegbereider, wel degelijk oren heeft naar conservatieve vooruitgangskritiek. Voor het eerst sinds Fortuyn vindt een uitgesproken conservatief geluid sterke electorale weerklank. De conservatieve storm van de jaren negentig is dus nog niet uitgeraasd. De wind is echter wel veranderd.

¹⁵ Oudenampsen, *Revolte*, 171.

¹⁶ Interview met Pim Fortuyn, *Het elfde uur*, Evangelische Omroep, 19 maart 2002: www.youtube.com/watch?v=MmSjR8A00Yw, geraadpleegd 1 augustus 2021. Geciteerd in: Sander Rietveld, *Nieuwe Kruisvaarders. De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten* (Amsterdam, 2021) 72.

Structuur

Om bovengenoemde stelling te onderbouwen is deze scriptie als volgt gestructureerd. Hoofdstuk één plaatst het conservatisme in Nederland in een historisch perspectief. Aan de hand van secundaire literatuur beschrijf ik het ontstaan van de stroming aan het begin van de negentiende eeuw, met de reactie van Edmund Burke op de Franse Revolutie. Vervolgens ga ik in op hoe het conservatisme zich sindsdien in de Nederlandse politiek heeft gemanifesteerd. Hieruit zullen een aantal elementen naar voren komen die ik als kenmerkend beschouw aan het conservatisme in de Nederlandse politiek. Dit vormt de opmaat naar hoofdstuk twee, waarin de politieke ideologie van Baudet wordt ontleed. De nadruk ligt daarbij op hoe hij rekenschap geeft van het Nederlandse christelijke erfgoed. Dit bepaalt, zoals zal blijken, ook deels het nationalisme van Baudet.

In hoofdstuk drie richt ik mijn blik op onze zuiderburen. Een vergelijking met conservatisme in de Vlaamse politiek maakt duidelijk dat Nederland niet uniek is in het inzetten van het christendom om de eigen culturele identiteit te onderstrepen. Wel lijkt conservatief nationalisme in Vlaanderen meer continuïteit te vertonen dan in Nederland. Ook daar gaat de christelijke traditie namelijk ver terug, en schuwt men niet dit te benadrukken. Toch zorgen een aantal wezenlijke verschillen met Nederland ervoor dat in Vlaanderen nationalist niet alleen op minder kritiek hoeven te rekenen, ze lijken ook beter in staat het christelijke erfgoed voor hun karretje te spannen.

In de conclusie kom ik ten slotte terug op de centrale stelling en geef ik mijn visie op het conservatisme van Baudet in het bijzonder, en in Nederland in het algemeen. Ook richt ik mijn blik vooruit in een aantal suggesties voor vervolgonderzoek.

Bronnen en methode

Het is op het eerste gezicht geen gemakkelijke opgave om een onderliggende structuur te ontwaren in het gedachtegoed van Thierry Baudet. Continuïteit lijkt niet één van zijn sterkste kanten – ten minste, dat is de eerste indruk die ontstaat kijkend naar de

ontwikkelingen binnen en rond zijn partij.¹⁷ Het is de strategie van Baudet om naamsbekendheid te genereren door allerlei bewogen uitspraken te doen.¹⁸ Gelekte interne partijcommunicatie heeft meermaals geleid tot ophef en beschuldigingen van antisemitisme, racisme en homofobie.¹⁹

Bij het bestuderen van een dergelijk *moving target* dient in de eerste plaats de kanttekening gemaakt te worden dat dit onderzoek onvermijdelijk een momentopname zal zijn. Baudet is, naast alle ideologische bespiegelingen, ook een opportunistische populist wiens standpunten veranderlijk zijn. Daarom kan dit onderzoek beschouwd worden als ideologische röntgenfoto van Baudet, waarop te zien is hoe zijn momentele gedachtengoed tot stand is gekomen. Hiervoor gaat, ten tweede, mijn interesse vooral uit naar de publieke uitingen van Baudet: zijn geschreven werk en gesproken tekst. Wat hij binnenskamers zegt en denkt zou weliswaar een ander of scherper beeld kunnen geven van de persoonlijke drijfveren van Baudet – niettemin gaat het mij primair om hoe hij zijn denkbeelden formuleert in de publieke sfeer. Dit moet immers draagvlak creëren voor zijn politieke doelen, dus mag men ervan uit gaan dat het gewogen woorden zijn.

Het voordeel van een ideologische analyse van Baudet is dat hij zijn (zelfbenoemde) intellectualiteit niet onder stoelen of banken schuift.²⁰ Hij schreef een aantal boeken, pamfletten en essays waarin hij zijn politieke ideeën onderbouwt. Het lijvigst hiervan is zijn

¹⁷ In 2019 splitsten een aantal senatoren en Statenleden zich af na het opstappen van Henk Otten. Eind 2020 maakte Baudet zelf bekend de partij te verlaten vanwege interne kritiek. Hij kwam een week later weer terug, nadat een intern referendum hem tot partijleider had gemaakt. Hierdoor verliet deel van de kandidaat-Kamerleden de partij en begint een nieuwe partij onder leiding van oud-FVD senator Annabel Nanninga: JA21. Ook Tweede Kamerlid Theo Hiddema stapte op als kamerlid. De partij heeft momenteel – augustus 2021 – nog vijf zetels over van de aanvankelijke acht die het behaalde bij de Kamerverkiezingen van maart 2021.

¹⁸ Baudet betoogde in essay op de Forum-website dat hij het oprekken van het gevestigde discussiekader ziet als de essentie van zijn politieke missie. Daarvoor moet hij bewust de randen opzoeken: 'Dus FVD zal ophef zijn – of het zal niet zijn.' Zie: Thierry Baudet, 'Over het nut van "ophef". Waarom FVD de mediamacht niet schuwt', website Forum voor Democratie, 9 mei 2021: <https://www.fvd.nl/over-het-nut-van-ophef>, geraadpleegd 23 juni 2021.

¹⁹ Zo concludeerde Ico Maly, onderzoeker aan de Universiteit Tilburg, aan de hand van 900 interne Whatsapp-berichten tussen Forum-leden dat er binnenskamers ^{bij de partij} wel degelijk radicalere overtuigingen bestaan dan Baudet zelf doet voorkomen. Zie: Ico Maly, 'An insight into Forum for Democracy's Whatsapp groups', *Diggit Magazine*, 11 maart 2020: <https://www.diggitmagazine.com/articles/forum-for-democracy-whatsapp>. Geraadpleegd 25 juni 2021.

²⁰ Het wetenschappelijk bureau van Forum heet het Renaissance Instituut en hij koketteert graag met filosofische begrippen, bijvoorbeeld in zijn overwinningsspeech na de Statenverkiezingen op 20 maart 2019. Zie: Redactie, 'Spreektekst Thierry Baudet, verkiezingsavond 20 maart 2019', *Trouw*, 21 maart 2019: <https://www.trouw.nl/nieuws/spreektekst-thierry-baudet-verkiezingsavond-20-maart-2019~be2a1539/>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

omstreden dissertatie, waarin hij de (rechts-)filosofische basis legt voor zijn ophemeling van de natiestaat. Naast zijn geschreven werk haal ik een aantal interviews aan die hij over de jaren gaf met radio en televisie. Dit alles vul ik aan met secundaire literatuur over Baudets politieke functioneren en zijn ideologie.

Deze scriptie beoogt nieuw inzicht te bieden in het politieke denken van Thierry Baudet. Door de ideologie van Baudet niet vanuit een hedendaags, politicologisch kader te beschouwen maar juist in een historische ideologische traditie te plaatsen, biedt het een nieuw perspectief op de ontwikkeling, huidige positie en aard van conservatief gedachtengoed in de Nederlandse politiek.

HOOFDSTUK 1

Behouden, hervormen en herstellen

Conservatisme in de Nederlandse geschiedenis

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van conservatisme in de Nederlandse geschiedenis sinds het begin van de negentiende eeuw. Dit overzicht is allerminst uitputtend – dat zou de omvang van deze gehele scriptie overstijgen. Het brengt daarentegen een aantal thema's naar voren die sinds de nadagen van de Franse Revolutie kenmerkend zijn geweest voor het conservatisme in Nederland. Hiertoe schets ik, na eerst enkele drempels bij de studie van conservatisme uit de weg te halen, het ontstaan van conservatisme als reactie op de Franse Revolutie. Vervolgens richt ik mij op de Nederlandse politieke geschiedenis. Deze kroniek dient als opstap naar het volgende hoofdstuk. De traditie van Nederlands conservatisme die in dit hoofdstuk naar voren komt, biedt namelijk een belangrijk handvat bij het duiden van de ideologie van Baudet.

Hindernissen bij de historische benadering

Als historici en andere onderzoekers het met betrekking tot conservatisme ergens over eens zijn, is het dat het een *reactieve* ideologie is.²¹ Conservatisme is een gevoel van vervreemding dat kan ontstaan als gevolg van politieke of sociaal-maatschappelijke verschuivingen. Die reactie kan in grofweg drie vormen uiteenvallen. Men kan zich als verzet tegen vernieuwing in de eerste plaats vastklampen aan bestaande structuren, aan de status-quo. Om op tijd de put te dempen kan de conservatief ook meewerken aan hervormingen, doch zal hij zich hierbij eerder opwerpen als anker aan de verandering dan als motor ervan. Als de conservatief echter het kalf al ziet verdrinken is de kans groot dat hij juist het *herstel* van oude structuren bepleit – het 'vroeger was alles beter' gevoel.²²

Deze drie globale verschijningsvormen van het conservatisme – status-quo-, hervormings- en herstelconservatisme – zijn ongetwijfeld door de gehele menselijke

²¹ Oudenampsen, 'Revolutionairen'; Hermann von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum, 1976) 28. Zoals Baudet het schrijft: 'ons inzicht in de schoonheid van de wereld die ons altijd als vanzelfsprekend heeft omringd komt pas wanneer de duisternis zich al heeft aangekondigd.' Zie: Thierry Baudet, Michiel Visser (red.), *Revolutionair verval* (Amsterdam, 2012) 8.

²² Von der Dunk, *Conservatisme*, 16.

geschiedenis terug te vinden als reactie op (aanstaande) verandering. Tevredenheid met de status-quo, bijvoorbeeld uit angst voor verlies van privileges, zorgt voor behoudendheid; meer binding met een geïdealiseerd verleden zal resulteren in herstelbewegingen. Welk verleden als normatief wordt beschouwd zal voor elke generatie (of bevolking of volksdeel) verschillend zijn, waardoor conservatisme noodzakelijkerwijs in verschillende historische contexten uiteenlopende programmatische vormen kan aannemen. Latere conservatieven kunnen dus komen te verdedigen wat hun voorgangers nog hadden verworpen.²³

Het volgende onderscheid dat belangrijk is om hier te maken, is dat tussen een *houding* en een *politieke leer*. In het eerste geval zou, in een meer antropologische benadering, conservatisme gezien kunnen worden als een niet-tijdgebonden menselijke attitude. Conservatieven zijn dan diegenen die gehoor geven aan het intuïtieve stemmetje binnenin hen dat behoudendheid predikt. Daartegenover staat de historische benadering, die conservatisme juist beschouwt als een historisch te situeren ideologie.²⁴ De houdingsvisie, waarin conservatisme een incidenteel politiek sentiment wordt, is onbruikbaar voor een historische analyse van een politieke ideologie. Karl Mannheim heeft daarom het nuttige onderscheid gemaakt tussen enerzijds traditionalisme – de natuurlijke gebondenheid aan het verleden, het sentiment zonder ideologie – en anderzijds conservatisme, de ideologie die voortkomt uit het sentiment.²⁵

De meerwaarde van de historische benadering, voor deze scriptie in het bijzonder, is nu juist dat het een bril biedt waardoor de actualiteit gezien kan worden. Het blootleggen van een historische traditie biedt een handvat om hedendaagse verschijnselen beter te kunnen duiden. Uiteraard moet men hierbij wegblijven van essentialisme. Er bestaat geen eeuwigdurend, ahistorisch conservatisme. Naargelang de politieke, sociale of historische context verandert, verandert noodzakelijk ook de conservatieve reactie, of beter gezegd het beleid dat de conservatief ideaal acht.²⁶ Hoewel er dus aandacht besteed moet worden aan de veranderlijkheid van conservatisme, is het ontwaren van traditioneel terugkerende thema's belangrijk voor een gedegen begrip van hedendaagse politiek.

²³ Zie voor een scherpe analyse van conservatisme als evolutieve ideologie: Jean Marc Piret, 'Conservatisme in de eenentwintigste eeuw', *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 31(2002) 1, 11-26.

²⁴ Von der Dunk, *Conservatisme*, 20.

²⁵ Von der Dunk, *Conservatisme*, 13. Zie ook: J. C. den Hollander, 'Conservatisme en historisme', *BMGN* 2 (1987) 3, 380-402.

²⁶ De principes of ideologische grondslag waarop de conservatief zich beroept kan hetzelfde blijven, de actuele invulling die eraan gegeven wordt verandert dan.

De geboorte van het conservatisme

Traditionalisme is dus een reactie op snelle politieke of maatschappelijke verschuivingen. Het is dan ook de moeder aller verschuivingen in de moderne westerse geschiedenis, de Rolls Royce onder de revoluties, die de oer-reactie van het conservatisme opriep.²⁷ De verlichtingsidealen van de Franse Revolutie en de consequenties daarvan dwongen behoudsgezinden destijds om een eigen ideeënsysteem te formuleren – het punt waarop traditionalisme conservatisme werd. De verlichtingskritiek van de Britse denker Edmund Burke kan gezien worden als de oorsprong van de conservatieve ideologie. Vanuit een nog niet door revolutie geteisterd Engeland verdedigde Burke het behoud van de daar heersende, historisch gegroeide aristocratisch-feodale maatschappij, tegen de door maatschappelijk utopisme gedreven revolutionairen.²⁸ In navolging van zijn schrijven ging conservatisme dienen als politiek etiket.

Door het ontstaan van conservatisme als verlichtings- en revolutiekritiek heeft het als voornaamste element het verzet tegen verandering in naam van een gelijkheidsideaal en andere universalistische of rationalistische abstracta. Het is de mens volgens de conservatief niet gegeven om de samenleving naar egalitaire, utopische blauwdrukken in te kunnen richten.²⁹ Dit kernelement van conservatisme is meteen de hoofdoorzaak van de beperkte definieerbaarheid van de ideologie. De idealen van de Verlichting en Franse Revolutie werden namelijk zo stellig verworpen dat überhaupt het hebben van een ideologie of een samenhangend stelsel van ideeën vermeden diende te worden.³⁰ In negentiende-eeuws Europa was antiliberalisme de grootste gemene deler van verschillende vormen van conservatisme.³¹ In tegenstelling tot het liberalisme en socialisme heeft het conservatisme

²⁷ Sterker nog, de Franse Revolutie markeert volgens westers historiografisch perspectief de *aanvang* van de moderne tijd. Simpelweg stellen een traditie van *modern* Nederlands conservatisme op te tekenen had me helaas niet verder geholpen in de definitiekwestie, en was daarnaast een stuk minder uitdagend geweest.

²⁸ Russell Kirk, 'Edmund Burke: a revolution of theoretic dogma', in: G. A. Panichas (red.) *The essential Russell Kirk: selected essays* (2007) e-book, 138-153.

²⁹ Andreas Kinneging, 'Het conservatisme: kritiek van de Verlichting en de moderniteit', *Philosophia Reformata* 65 (2000) 126–153.

³⁰ Von der Dunk, *Conservatisme*, 21.

³¹ Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2001) 18-21; Von der Dunk, *Conservatisme*, 106-118.

nog altijd geen blauwdrukken te bieden, geen politiek of maatschappelijk eindstation.³² Dat maakt het tot op de dag van vandaag veranderlijk en opportunistisch.

Naast de praktische inrichting van politiek en maatschappij ging de strijd tussen conservatieven en revolutionairen ook over de fundamenteen ervan, in het bijzonder over de vraag welke rol religie moest spelen in de samenleving. Conservatieve en innovatieve bewegingen hadden zich tot aan de Franse Revolutie *binnen* het kader van het christelijke mens- en wereldbeeld tot elkaar verhouden. Maar toen de verlichtingsidealen ‘van de salons de straat op kwamen’ en de emanciperende implicaties van het rationalisme en individualisme duidelijk werden, ontstond de maatschappij-brede tegenstelling tussen een *religieus* ingegeven behoudsgezindheid en een seculier, utopisch vooruitgangsideaal.³³ Sindsdien is het christendom, op een religieuze dan wel culturalistische manier ingevuld, de drijvende kracht geweest achter het conservatieve gedachtengoed.

Nederland in de negentiende eeuw

Nederland heeft nooit een ‘Conservatieve Partij’ gekend. Daarnaast was geen van alle conservatieve uitingen, of het nu ging om een los netwerk van gelijkgestemden of een politieke beweging, een kopie van de Burkeaanse ideologie. In het Nederlands taalgebruik en politiek onderzoek verwijst het begrip veelal naar een algemene behoudsgezinde of reactionaire houding, die door de geschiedenis heen bij meer partijen aanwezig is geweest.³⁴ Daarnaast is geweest op de schijnbare afwezigheid van conservatisme in de tweede helft van de twintigste eeuw, toen de allesbeheersende vernieuwingsretoriek van de jaren zestig en zeventig een politieke cultuur creëerde waarin weerstand tegen verandering ondenkbaar

³² Dat conservatieven abstracta kunnen afwijzen, hangt samen met het wezen van vooruitgangdenken, zo schrijft Von der Dunk. Wie verandering wil, zal moeten aangeven hoe, en waartoe. ‘Toekomstpercepties zijn noodgedwongen abstracties’, ‘niemand kan uitsluitend verandering-sec in het wilde propageren.’ Verzet hiertegen zal daarom altijd minder ideologisch en abstract, maar juist logisch en traditioneel kunnen overkomen, omdat hij zich kan beroepen op de status-quo of een concreet verleden. Zie: Von der Dunk, *Conservatisme*, 25.

³³ Von der Dunk, *Conservatisme*, 66-67. Utopisme was voor gelovigen bovendien überhaupt geen aardse kwestie; de eventuele verlossing en het zielenheil kwam pas na de dood in het koninkrijk Gods.

³⁴ Cees Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70* (Meppel, 1979); Albert Felling, Jan Peters, ‘Conservatisme in Nederland nader bekeken’, *Mens en Maatschappij* 59 (1984) 4, 339-362; Paul Vermeer, Peer Scheepers, Joris Kregting, ‘Conservatisme onder Nederlandse evangelische christenen: een hedendaagse ‘religion gap?’’, *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 7 (2016) 2, 64-87.

was.³⁵ Conservatisme heeft in de Nederlandse politiek hierdoor zelfs een negatieve bijmaak kegrepen, en gold lange tijd meer als scheldwoord dan als ideologische kwalificatie.³⁶

Dit betekent niet dat revolutionairen in ons land altijd probleemloos voet aan de grond kregen. Integendeel, socioloog Jacques van Doorn heeft beargumenteerd dat de hele Nederlandse politieke traditie met de rug naar de Verlichting en Franse Revolutie staat.³⁷ Hij schrijft dit onder andere toe aan het feit dat de moderniteit hier tamelijk vroegtijdig haar intrede deed. De zeventiende-eeuwse Republiek kenmerkte zich volgens Van Doorn door liberale verdraagzaamheid en vrijheid en een 'verlichte publieke geest'.³⁸ Dit komt deels door de sterke urbanisatie in de Republiek. Bij het aanbreken van de negentiende eeuw was Nederland het meest verstedelijkte gebied van de wereld.³⁹ Door deze historie aan burgerlijke verworvenheden en de afwezigheid van een feodaal-aristocratisch verleden was het Nederlandse bestel minder vatbaar voor radicale verlichtingsidealen.⁴⁰

Zij die weerstand hebben geboden tegen verandering, of alternatieven voorstonden, waren echter niet noodzakelijk conservatieven. Zo beargumenteert Ronald van Raak dat *het* Nederlands conservatisme zich kortstondig manifesteerde rondom de humanist Gerrit Jan Mulder. Deze leidde halverwege de negentiende eeuw een marginale herstelbeweging, vanuit een seculiere ideologie gericht op (onder andere) morele vervolmaking van de samenleving. Van Raak stelt echter dat de denkbeelden van Mulder in vrijwel geen enkel opzicht iets weg hadden van Burkeaans gedachtengoed, en ook niet voldeden aan de in de historiografie onderscheiden – en algemeen aanvaarde – kernelementen van het

³⁵ James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1997) 19-20.

³⁶ In de woorden van Von der Dunk 'een gore, versleten hoed, waarmee niemand het hoofd wenst te bedekken. Hoogstens probeert men hem tegenstanders onverhoeds over de oren te drukken.' Zie: H. W. von der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *BMGN-Low Countries Historical Review* 9 (1975) 1, 15-37, aldaar 15.

³⁷ J. A. A. van Doorn, 'Meer weerstand dan waardering. De Revolutie-ideeën en de Nederlandse politieke traditie', in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 156-171, aldaar 170.

³⁸ Van Doorn, 'Weerstand', 163.

³⁹ Ongeveer één derde van de totale bevolking leefde in steden met meer dan 5000 inwoners, waarvan er in totaal een stuk of dertig waren. Zie: Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2005) 17.

⁴⁰ Van Doorn, 'Weerstand', 163.

conservatisme.⁴¹ Het lijkt zodoende of we hier niet met conservatisme te maken hebben, maar eerder met een geïsoleerde, historisch specifieke vorm van antiliberalisme.⁴²

Het protestants conservatisme

De reeds genoemde christelijke inslag die het conservatisme had, vertaalde zich in Nederland vooral in het protestantisme. De eerste duidelijke verlichtingskritiek in Nederland kwam dan ook in de vorm van het Réveil. Dit losse verband van gelijkgezinde gereformeerden zette zich aan het begin van de negentiende eeuw in voor herleving van het protestantisme, en groeide onder leiding van Guillaume Groen van Prinsterer spoedig uit tot een antirevolutionaire beweging.⁴³ Historicus Hermann von der Dunk kenmerkte de antirevolutionairen als ‘de misschien zuiverste Nederlandse variant van het negentiende-eeuwse conservatisme.’⁴⁴ Zij waren tegenstanders van verlichte ideeën, die volgens hen een gevaar waren voor de historische eenheid van de Nederlandse natie. In het laatste kwart van de eeuw zou Abraham Kuyper de beweging omsmeden tot de Anti-Revolutionaire Partij (ARP).

Voor protestantse tegenstanders van verlichtingsidealen vormde de afwezigheid van een feodaal-aristocratisch verleden geen belemmering om in navolging van de Burkeaanse verlichtingskritiek een conservatisme te articuleren dat zich baseerde op een geïdealiseerde periode in de nationale geschiedenis. Dit normatieve verleden werd gevonden in de zestiende-eeuwse Republiek. De succesvolle vrijheidsstrijd van de calvinisten tegen de katholieke Spaanse overheerser gold gedurende een groot deel van de negentiende eeuw voor conservatieven als het bewijs dat Nederland een protestantse natie behoorde te zijn.⁴⁵ Bovendien bewees de overwinning in de Tachtigjarige Oorlog dat God grote plannen had met Nederland. Een bevrijdingsidee was dus inherent aan het burgerlijk-calvinistische ideaal

⁴¹ Van Raak, *Het volmaakte*, 14-15, 39-43, 193.

⁴² Ook historicus G. J. Hooykaas meende dat de opvattingen van Mulder niet onder te brengen waren in een samenhangend geheel aan conservatieve denkbeelden. Zie: G. J. Hooykaas, *BMGN - Low Countries Historical Review* 117 (2002) 2, 237-238, boekrecensie.

⁴³ James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2017) 257-258.

⁴⁴ Von der Dunk, ‘Conservatisme in vooroorlogs Nederland’, 22. Zie ook: Hermann von der Dunk, ‘Conservatism in the Netherlands’, *Journal of Contemporary History* 13 (1978) 4, 741-763, aldaar 746-749.

⁴⁵ Jos van der Lans, Herman Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in de twintigste eeuw* (Wormer, 2003) 249.

waarop werd teruggegrepen, door de strijd tegen de Spaanse katholieke onderdrukking enerzijds en de relatieve geloofsvrijheid daarna in de verstedelijkte Republiek anderzijds.

Dit zorgde er ook voor dat de onvrede met de heersende macht en de roep om herstel van de oude orde dikwijls ook een Oranje tintje had.⁴⁶ Willem van Oranje werd in de protestantse stichtingsmythe de verpersoonlijking van Gods hand in de geschiedenis.⁴⁷ Zo is de drieslag ‘God, Nederland en Oranje’ geïntegreerd in het conservatisme in negentiende-eeuws Nederland. Het was bijvoorbeeld te vinden in Kuypers kritiek op de sociaaldemocraten en de socialisten rond de eeuwwisseling. Zij zouden ‘de liefde voor het vaderland eer blusschen dan voeden’ en een ‘sociale wereldrepubliek’ willen stichten die de Oranje-dynastie zou ‘verzwelgen’.⁴⁸ Tegelijkertijd konden oranjegevoel en betrokkenheid bij het koningshuis een brugfunctie vervullen in tijden van politieke, sociale en religieuze verdeeldheid.⁴⁹

Tevens dient een opmerking gemaakt over de katholieken. Zij lijken namelijk een minder prominente rol te spelen in de Nederlandse conservatieve traditie. De oorzaak daarvan is vooral dat zij niet of nauwelijks betrokken werden bij de protestants-nationalistische natiesmeding in de negentiende eeuw, gezien het conflictueuze verleden van de Republiek met het katholicisme.⁵⁰ Daarnaast was ook de katholieke investering in het Nederlandse staatsvormingsproces en de daarbij gepaard gaande *invention of tradition* gering: door de trouw aan de Paus is het katholicisme eerder een transnationale kracht dan een nationaal verbond. Katholieken richtten zich dus meer op het Vaticaan dan op het Binnenhof. Ook rondom de grondwetswijziging van 1848 ontstond confessionele onenigheid,

⁴⁶ Henk te Velde noemt het orangisme ‘een conservatieve herstelbeweging zonder uitgewerkte ideologie.’ Zie: Henk te Velde, ‘Inleiding – Oranje onder’, in: Henk te Velde, Donald Haks (red.), *Oranje Onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam, 2014) 7-25, aldaar 13.

⁴⁷ Lans, Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen*, 249; Joris van Eijnatten, ‘Oranje en Nederland zijn één: orangisme in de negentiende eeuw’, *De negentiende eeuw: documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* 24 (1999) 4-24.

⁴⁸ J. Vree, ‘Ijkpunt 1900. Het christelijk volksdeel: verdeeld over kerk en leer, vereend in politiek’, in: G. Augustijn, E. Honée (red.), *Vervreemding en Verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland, 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 127-150, aldaar 145.

⁴⁹ Anne Petterson, ‘En toch viert men feest!!’ Amsterdam en de zeventigste verjaardag van koning Willem III’, in: Henk te Velde, Donald Haks (red.), *Oranje Onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam, 2014) 177-196.

⁵⁰ Von der Dunk, ‘Conservatism’, 746. In de ogen van Groen bijvoorbeeld was Nederland, waar het dan niet christelijk was, op zijn minst nog anti-katholiek. Ook hielden katholieken zich in de negentiende eeuw veelal afzijdig op historische protestantse gedenkdagen van zestiende-eeuwse gebeurtenissen, zoals in 1879 (Unie van Utrecht) of 1884 (Dood van Willem de Zwijger). Zie: A. van de Sande, ‘Ijkpunt 1850. Vrijheid, gelijkheid en broedertwisten in het jonge vaderland’, in: G. Augustijn, E. Honée (red.), *Vervreemding en Verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland, 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 103-125, aldaar 112; Van Eijnatten, ‘Orangisme in de negentiende eeuw’, 12.

toen Katholieken zich schaarden achter Thorbecke omdat de nieuwe grondwet hen meer rechten en vrijheden toekende.⁵¹

Toch moet de kloof tussen beide niet overdreven worden. De slechte verhoudingen tussen protestanten en katholieken in de negentiende eeuw kwamen mogelijk deels juist voort uit de pretentie van de katholieken volwaardige Nederlanders te zijn; dat zij zich in een hervormd land thuis wilden voelen, streek de protestanten tegen de haren in.⁵² Bovendien zijn er later ook momenten geweest waarop de stromingen toenadering vonden. Zo deed Abraham Kuyper eind negentiende eeuw met zijn 'antithese', de tegenstelling die hij creëerde tussen religieuze en seculiere politici, een poging het 'christelijke volksdeel' te verenigen in de strijd tegen seculiere politieke krachten als het socialisme.⁵³ Ook in de twintigste eeuw boden de geloofsgenoten elkaar steun in de strijd tegen de vervreemding van traditionele kaders als gevolg van modernisering.⁵⁴ Zo ging de KVP zich na de Tweede Wereldoorlog inzetten als brede volkspartij voor het herstel van de vooroorlogse verzuilde structuren, die de christenen hun gewenste corporatistische samenleving bood.⁵⁵ Het was dus voornamelijk bij de protestanten en deels bij de katholieken dat het conservatisme in de negentiende eeuw tot uiting kwam. De protestanten zagen zichzelf als geestverwanten van de calvinistische traditie die de motor was geweest van het Nederlandse staatsvormingsproces.

Toch vertoont het confessionele mens- en maatschappijbeeld in brede zin wezenlijke overeenkomsten met de Burkeaanse conservatieve ideologie.⁵⁶ In de eerste plaats hebben beide een organische maatschappijvisie. De samenleving wordt niet gezien als maakbaar maar als een organisme dat zich geleidelijk aan ontwikkelt.⁵⁷ Het kloppend hart van dit organisme is de sociale gemeenschap rond het individu, zoals het gezin, de vereniging of de beroepsorganisatie. Aan de basis hiervan ligt een pessimistisch mensbeeld, het besef van het eeuwige menselijke tekort. De mens deugt niet vanzelf, dus heeft hij de gemeenschap nodig

⁵¹ J. M. G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieke tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen, 1971) 86-88.

⁵² Van de Sande, 'Ijkpunt 1850', 110.

⁵³ Vree, 'Ijkpunt 1900', 129-130.

⁵⁴ Thurlings, *Wankele zuil*, 201.

⁵⁵ Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen, 'Katholieke Volkspartij': <https://cda-digitaal.dnpp.nl/katholieke-volkspartij>, geraadpleegd 28 jul 2021.

⁵⁶ Hermann von der Dunk, 'Het land van het anonieme conservatisme', *Ons Erfdeel* 24 (1981) 2, 165-174, aldaar 171; Von der Dunk, 'Conservatism', 750.

⁵⁷ Russell Kirk, 'What is conservatism?', in: G. A. Panichas (red.) *The essential Russell Kirk: selected essays* (2007) e-book, 4-22; Von der Dunk, *Conservatisme*, 89.

voor zijn morele opvoeding en beteugeling.⁵⁸ Abraham Kuyper noemde dit ‘soevereiniteit in eigen kring’.⁵⁹ Het is een combinatie van de Burkeaanse opvatting dat religie het fundament van de morele gemeenschap – de *civil society* – vormt, met het Tocquevilliaanse inzicht dat sterke geloofsgemeenschappen onmisbaar zijn in een moderne democratie.⁶⁰

Conservatieve beginselen vonden ook hun ingang bij andere politieke partijen. Zo verantwoordde de liberale minister-president Cort van der Linden in 1917 het algemeen kiesrecht niet vanuit het verlichte principe van de volkssoevereiniteit, maar deed hij een beroep op de ‘volkswil’. Hij zag Nederland als historisch gegroeide ‘zedelijke gemeenschap’, die een collectief oordeel zou kunnen vellen over politieke vraagstukken.⁶¹ Dit betekende dat het liberalisme in Nederland niet meer hetzelfde was als het Franse universalistische verlichtingsrationalisme van weleer, maar een conservatieve slag had gemaakt. Een dergelijk natiebegrip was een kleine eeuw eerder bovendien ook al bij Groen van Prinsterer herkenbaar. Hij sprak in 1829 van een Nederlandse identiteit bestaande uit enerzijds een ‘volksgeest’, ‘het gevoel dat men [behoort] tot eene vereeniging van Stamgenooten’, en anderzijds ‘burgerzin’, het gevoel tot een vereniging van burgers te horen.⁶²

Zowel de organische maatschappijvisie als het belang van het maatschappelijk middenveld zijn nog altijd sterk aanwezig in de hedendaagse christendemocratie. Zo is een van de basisbegrippen van het CDA de ‘gespreide verantwoordelijkheid’, een combinatie van de soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel, dat stelt dat de staat geen taken zou moeten uitvoeren die ook op individueel- of gemeenschapsniveau

⁵⁸ Volgens christenen komt dit voort uit de erfzonde, de seculiere conservatief zoekt het op meer filosofische wijze in de menselijke natuur. Rechtsfilosoof Andreas Kinninging noemt het ‘de geneigdheid tot het kwade’: Kinninging, ‘Het conservatisme’, 128; Thierry Baudet, Michiel Visser (red.), *Conservatieve vooruitgang* (Amsterdam, 2010) 18.

⁵⁹ Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-2012* (Amsterdam, 2016) 202; Rien Fraaie, ‘De christendemocratie in Nederland. Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheden’, in: Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markun Wilp, *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam, 2018) 11-34, aldaar 21.

⁶⁰ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam, 2014) 126; Russell Kirk, ‘T. S. Eliot’s Permanent Things’, in: G. A. Panichas (red.) *The essential Russell Kirk: selected essays* (2007) e-book, 166-175, aldaar 183.

⁶¹ J. T. Minderaa, ‘Pacifiatie en democratisering in Nederland rond 1918’, in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 49-65, aldaar 53-55.

⁶² A. H. Huussen, ‘De bezwering van een afwezig spook – Nederlandse opinies over de Franse Revolutie 1848-1900’, in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 15-24, aldaar 19.

geregeld kunnen worden.⁶³ Hieruit komt ook duidelijk de twijfel aan de maakbaarheid, of centrale planbaarheid van de samenleving voort.

Herijking in de twintigste eeuw

De democratiseringstendens die zich richting het einde van de lange negentiende eeuw manifesteerde, culminerend in het verwezenlijken van algemeen kiesrecht in 1917, dreef opvallend genoeg de liberalen in de verdediging. Emancipatie van de opkomende socialistische arbeidersklasse ging grotere offers vragen van de bestuurlijke elite, en betekende uiteindelijk verlies van privileges en bezit. Zij gingen zich dus behoudender opstellen.⁶⁴ De confessionelen hadden echter juist hun basis bij de lagere klassen van de bevolking – de protestanten bij de urbane bevolking in de grote steden, de katholieken bij de rurale gebieden in het zuiden. Zij zagen zichzelf zodoende in toenemende mate als spreekbuis van hun kiesrechtloze achterban, waardoor hun streven naar christelijke ordening van de maatschappij nu goed samenging met de roep om democratisering.⁶⁵

Volkssoevereiniteit werd evenwel nog altijd verworpen. Daarentegen pleitte Kuyper voor ‘gezinshoofdkiesrecht’, waarbij alleen de man daadwerkelijk zou mogen stemmen maar alsnog vrijwel iedereen vertegenwoordigd zou worden, vanuit het idee van het volk als organisch geheel en het gezin als één wezen.⁶⁶ Ook binnen de Christelijk-Historische Unie was men principieel gekant tegen vrouwenkiesrecht, vanuit de traditionele ideeën over de rol van de vrouw in het gezin. Toch werd die soep uiteindelijk ook minder heet gegeten, en werd het standpunt dat vrouwen dan maar uitgesloten dienden te worden van *stemplicht*.⁶⁷

Na 1917 vonden zowel de confessionele partijen als de liberalen het welletjes met de democratisering. In het Interbellum ontmoetten beide kampen elkaar in de gezamenlijke bestrijding van het socialisme en ontstond er een confessioneel-liberale consensus die vooral pragmatisme ademde.⁶⁸ Kuypers’ soevereiniteit in eigen kring werd de basis voor de

⁶³ <https://www.cda.nl/bestuurdersvereniging/politiek-bestuur/cda-gedachtegoed/begrippenlijst>. Zie ook: P. B. Cliteur, ‘Meer weerstand dan waardering – de Revolutie-ideeën en de Nederlandse politieke traditie’, in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 136-155, aldaar 148.

⁶⁴ Von der Dunk, ‘Conservatism’, 171.

⁶⁵ Ibidem, 171.

⁶⁶ Minderaa, ‘Pacifiatie’, 57-58.

⁶⁷ Minderaa, ‘Pacifiatie’, 59-60.

⁶⁸ Von der Dunk, ‘Conservatism’, 752-753.

verzuiling van de eerste helft van de twintigste eeuw. Dit systeem was in feite een status-quo conservatieve alliantie tussen de verschillende partijen. Toch kunnen we niet zonder meer van een ‘conservatieve’ coalitie spreken omdat de liberalen, socialisten en na de oorlog de sociaaldemocraten nog altijd uitgingen van andere ideologische principes dan de confessionelen.⁶⁹ Behoudendheid is nog geen conservatisme; het waren de confessionele partijen, met hun corporatistische streven, pessimistische mensbeeld en organistische maatschappijvisie, die daadwerkelijk de erfgenamen waren van de conservatieve traditie.

Direct na de oorlog keerden de verzuilde structuren terug, geleid door een brede katholiek-sociaaldemocratische coalitie.⁷⁰ Eerder in dit hoofdstuk wees ik echter al op de vermeende afwezigheid van conservatieve krachten in het progressieve tijdperk dat aanbrak halverwege de jaren zestig. Conservatisme werd een ondergeschoven kindje, en de historiografie (en populaire literatuur) richtte zich aanvankelijk voornamelijk op de ingrijpende culturele revolutie die zich in deze jaren voltrok.⁷¹ Vooruitgangsoptimisme leek bij alle partijen post gevat te hebben, en de in de jaren vijftig zo behoudende elites zagen zich genoodzaakt gehoor te geven aan de roep van de progressieve tijdsgeest.⁷²

Toch zijn er in de naoorlogse periode wel degelijk invloedrijke conservatieve bewegingen geweest, zo blijkt uit het nog te verschijnen proefschrift van J. Kuijs. Zijn onderzoek wijst op het bestaan aan van een invloedrijk netwerk van extraparlamentaire pressiegroepen die zich, gedreven door confessionele ideologische beginselen, hard maakten om het morele verval van politiek en maatschappij tegen te gaan. Hoewel zij in de jaren vijftig en zestig een democratiserende invloed hadden op het regeringsbeleid, kon de absolute dominantie van de politieke consensuscultuur niet gekeerd worden en doofde de invloed van de conservatieve pressie.

⁶⁹ In dit verband sprak Von der Dunk van ‘anoniem conservatisme’. Zoals hij schreef: ‘waar allen conservatief zijn, hoeft niemand zich zo te noemen.’ Zie: Von der Dunk, ‘Conservatisme in vooroorlogs Nederland’, 16.

⁷⁰ Von der Dunk, ‘Conservatism’, 756-757.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995); Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012); Chris van Esterik, *No satisfaction: hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam, 2011).

⁷² Kennedy, *Nieuw Babylon*.

Concluderend

In dit hoofdstuk heb ik met het Burkeaanse conservatisme als uitgangspunt gekeken uit welke hoek in ons land de felste tegenreacties op de Verlichting en de Franse Revolutie kwamen, en hoe die reacties klonken. Hieruit is een aantal elementen naar voren gekomen die in mijn ogen kernthema's vormen van conservatisme in Nederland. In de eerste plaats heeft het conservatisme een christelijke basis. Vanuit die geloofstraditie is er ten tweede altijd nadruk gelegd op de belangrijke functie die het maatschappelijk middenveld vervult voor individu en samenleving. De organische visie op de samenleving dicteert dat de overheid niet als zedenmeester dient op te treden en zich niet te veel mengt in de persoonlijke of gemeenschappelijke sfeer. Ten derde verwerpen de Nederlandse conservatieve politici het individualisme en rationalisme van de Verlichting.

Aan het einde van de negentiende eeuw beginnen met de ontluikende democratisering deze accenten te verschuiven: niet de afwijzing van volkssoevereiniteit staat centraal, maar het belang van een christelijke samenleving. In het Interbellum verdwijnt de calvinistische Republiek als maatschappelijk ideaal, en gaat men zich richten op het behoud van de status-quo. Waar dit na de oorlog nog even vastgehouden werd, maakte het conservatisme al snel plaats voor hervormingsgezindheid.

Conservatieve politici hebben in Nederland vanaf het begin van de moderne tijd dus rekening moeten houden met de specifieke Nederlandse politieke en maatschappelijke context. Dit biedt een verduidelijkend perspectief op het opportunistische conservatisme van rond de eeuwwisseling. Het omarmen van progressieve verworvenheden was een pragmatische aanpassing aan de tijdsgeest. Hier deed zich opnieuw een verschuiving voor; dit keer was het de christelijke traditie die naar de achtergrond verdween, en kreeg niet de religieuze maar de culturele identiteit van Nederland de nadruk. De verlichting werd bovendien niet meer afgewezen maar deels omarmd.

Zijn die accenten nu nog steeds hetzelfde? Die vraag brengt ons bij het volgende hoofdstuk, over de nieuwe loot aan de conservatieve stam.

HOOFDSTUK 2

Christendom en conservatisme

Analyse van het conservatisme van Thierry Baudet

Het nederconservatisme dat in Nederland in de jaren negentig gearticuleerd werd, bracht een cultureel offensief op gang, voornamelijk tegen de islam. De Nederlandse christelijke waarden werden in stelling gebracht terwijl religie an sich met achterdocht werd beschouwd of zelfs vierkant werd afgewezen. Het doel was een 'civiele religie' vestigen en nieuwe bezielende verbanden creëren, waarbij de daadwerkelijke geloofsbeleving naar de achtergrond verdween.⁷³

In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe het conservatisme van Thierry Baudet zich verhoudt tot de seculiere tijdsgeest waarin de Fortuyn-revolte werd vormgegeven. In de inleiding haalde ik het artikel van Chris van der Heijden aan, waarin hij beargumenteert dat Baudet zich met zijn sterke verlichtingskritiek onderscheidt van de nederconservatieven rond Fortuyn. Ik bouw voort op die gedachte en richt mijn focus op de rol die religie speelt in het gedachtengoed van Baudet.

De kernelementen van de Nederlandse conservatieve traditie die uit het vorige hoofdstuk naar voren kwamen, gelden als leidraad van deze analyse. Dit stelt mij in staat de ideeën van Baudet te plaatsen in de langere traditie van conservatisme in Nederland.

De natie staat centraal

Het politieke project van Baudet kan opgevat worden als strijd tegen twee moderne ontwikkelingen, twee ideologieën die volgens hem aan de basis staan van de hedendaagse problematiek: het multiculturalisme en het supranationalisme.⁷⁴ In zijn proefschrift *The Significance of Borders. Why Representative Government and the Rule of Law require Nation States*, onderbouwt hij de stelling dat deze twee stromingen een bedreiging zijn voor de natiestaat. De legitimiteit van bestuur van een natiestaat berust namelijk op een representatieve volksvertegenwoordiging enerzijds en de rechtsstaat anderzijds. Een

⁷³ Oudenampsen, *Revolte*, 169-171.

⁷⁴ Thierry Baudet, *Oikofobie* (Amsterdam, 2013), 11.

voorwaardelijke eis voor beide elementen is het bestaan van een eensgezinde 'natie', een volk. Ondernijning van de natie betekent dus ondernijning van de legitimiteit van een soevereine staat.

Eerst de representativiteit van de volksvertegenwoordiging. Democratie impliceert een *demos*, een gemeenschap met een gedeeld waardensysteem dat als geheel vertegenwoordigd kan worden.⁷⁵ Volgens Baudet komt representativiteit voort uit het kunnen spreken voor dat geheel. Met andere woorden, de overheid vertegenwoordigt idealiter 'het volk'.⁷⁶ Een manier om de representativiteit te waarborgen is dus het behouden van een eensgezinde (en liefst cultureel homogene) natie.

Dan het bestaan van een goed functionerende rechtsstaat. Het rechtssysteem, zo stelt Baudet, vloeit voort uit algemeen geldende maatschappelijke normen die tweezijdig geaccepteerd moet worden. Enerzijds worden rechters bijvoorbeeld geacht 'redelijkheid' en 'billijkheid' op dezelfde manier te interpreteren. Anderzijds moeten individuen in een maatschappij een gedeeld gevoel van moraliteit bezitten om de rechtspraak als legitiem te ervaren.⁷⁷ 'It is unlikely that disputing parties will accept the verdict of a judge, if they do not experience both themselves and the judge as part of the same community.'⁷⁸ Een homogene natie, of een dominante *Leitkultur*, is volgens Baudet dus *condicio sine qua non* voor een rechtssysteem.

Met dit in het achterhoofd wordt duidelijk waarom Baudet multiculturalisme en supranationalisme ziet als de twee krachten die de democratische rechtstaat ondernijnen, respectievelijk van binnenuit en van buitenaf. Het multiculturalisme is gebaseerd op de universalistische, cultuur-relativistische overtuiging dat er geen hiërarchie in culturen aan te brengen is. Deze grondhouding zou resulteren in het binnenlaten van groepen die de niet tot de eigen natie behoren, waardoor de eenheid van het volk en dus de legitimiteit onder druk komt te staan.⁷⁹ Supranationalisme is voorts de externe kracht die vreet aan de

⁷⁵ Thierry Baudet, *The Significance of Borders. Why Representative Government and the Rule of Law require Nation States* (Leiden, 2012) dissertatie, xvii.

⁷⁶ Baudet, *Borders*, 238.

⁷⁷ Ibidem, 184-189.

⁷⁸ Ibidem, 238.

⁷⁹ De conclusie van *Oikofobie* wijst hierop, evenals die van *The Significance of Borders*. Zie: Baudet, *Oikofobie*, 240; Baudet, *Borders*, 239-243. Zo noemde Baudet bijvoorbeeld in een debat de Europese Unie een 'immigratiemachine', met als doel 'het verzwakken van de Europese, traditionele identiteiten.' Zie: Plenair verslag Tweede Kamer, 55e vergadering, dinsdag 18 februari 2020:

https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/820e63b1-4cb4-4264-acab-debc84ef4de5.

fundamenten van de natiestaat: het overhevelen van de soevereiniteit naar supranationale instituties gaat ten koste van de legitimiteit. Immers, omdat er geen homogene Europese natie bestaat – geen Europees ‘wij’, geen Europees publiek debat – kan er ook geen representatief bestuur zijn.⁸⁰ Dat maakt de natiestaat ook de enige legitieme staatsvorm voor Baudet.

Verlichting en vervreemding

Bovenstaande noem ik de ‘legitimiteitsfaçade’ van het gedachtegoed van Baudet. Zijn zorgen over het democratisch gehalte van de natiestaat lijken de voornaamste reden voor zijn politieke inspanningen. In deze context moet ook zijn roep om meer directe democratie gezien worden. Zijn speerpunt bij de verkiezingen van 2017 was het doorbreken van het ‘partijkartel’ via onder andere bindende referenda en volksinitiatieven, een gekozen burgermeester en een gekozen minister-president.⁸¹ Baudet wijdde een proefschrift en meerdere boeken aan het onderwerp, en dit geluid was nog altijd prominent aanwezig in het meest recente verkiezingsprogramma.⁸²

Achter die – weinig verhullende – façade gaat echter de daadwerkelijke drijfveer van zijn politieke missie schuil: een gevoel van vervreemding. Nog steeds zijn multiculturalisme en supranationalisme de te bestrijden ideologieën, maar in plaats van een legitimiteitscrisis is er sprake van een sentimentscrisis – traditionalisme dat hem aanzet tot (herstel)conservatisme. Baudet mist het thuisgevoel dat Nederland hem zou moeten geven. Zijn stelling is dat dit komt omdat het Westen lijdt aan een ‘auto-immuunziekte’, namelijk ‘oikofobie’.⁸³ Het is de angst voor het eigene, de *oikos*, Oudgrieks voor het huis, gezin, familie – het vertrouwde. Baudet omschrijft oikofobie als ‘een ziekelijke afkeer van de geborgenheid van ons thuis; van de eigen gewoontes en gebruiken; van de natie; van de schoonheid en harmonie van traditionele kunsten en architectuur.’⁸⁴ Het gevolg hiervan is

⁸⁰ Baudet, *Oikofobie*, 21-38, 241.

⁸¹ Forum voor Democratie, Verkiezingsprogramma 2017: https://dnpprepo.ub.rug.nl/10938/1/FvD_verkprogTK2017.pdf, geraadpleegd 12 juni 2021.

⁸² Thierry Baudet, *Oikofobie* (Amsterdam, 2013); Thierry Baudet, *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda* (Amsterdam, 2017); Thierry Baudet, *Politiek van het gezond verstand* (Amsterdam, 2020).

⁸³ Toespraak Thierry Baudet op partijcongres Forum voor Democratie, 15 maart 2017: https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vkd4ghtrmhrq?ctx=vjuuhtscjwpm&start_tal=20, geraadpleegd 20 juli 2021.

⁸⁴ Baudet, *Oikofobie*, 10-11.

volgens hem dat de Westerse beschaving in het algemeen maar de Nederlandse cultuur in het bijzonder ‘homeopathisch verdund’ wordt, tot ze onherkenbaar en onbeminbaar is.⁸⁵

De ideale samenleving waarop Baudets thuisgevoel berust heeft weinig op met de progressieve verworvenheden die aan het begin van deze eeuw nog met zoveel kracht werden verdedigd. Over de Verlichting schenkt Baudet klare wijn: hij heeft er weinig mee.⁸⁶ Hij zegt wel enige verlichtingswaarden te onderschrijven: gelijkheid voor de wet, vrijheid van meningsuiting, mensen beoordelen op persoonlijke merites, en ‘een vrije onderzoekende houding’.⁸⁷ Niettemin stelt hij herhaaldelijk dat zijn politieke filosofie fundamenteel gekant is tegen de principes van de Franse Revolutie, en dat wat hij wil tegenstrijdig is met het dominante, verlichte politieke spectrum. Voor hem stonden *liberté, égalité et fraternité* aan de basis van socialisme en liberalisme, beide ‘fundamenteel gebrekkige’ ideologieën.⁸⁸ Onder invloed hiervan is in de moderne tijd de nadruk respectievelijk enerzijds op de staat, anderzijds op het individu komen te liggen. Hiermee is zowel een sociaal als moreel vacuüm ontstaan.⁸⁹

Om dit vacuüm te vullen bepleit Baudet een seculiere herwaardering van het christendom.⁹⁰ In een essay schrijft hij dat in de premoderne samenleving het christendom een idee van ‘het hogere’ in de menselijke beleving plantte en daarmee zorgde voor een morele standaard, een toetssteen voor het innerlijke leven.⁹¹ Die standaard is volgens hem verloren gegaan onder invloed van verlichtingsdenken. Hoe wij ons volgens Baudet moreel kunnen herijken, wordt duidelijk in zijn essay over het werk van de Franse schrijver Michel Houellebecq. Hierin legt hij eerst een oorzakelijk verband tussen verlichtingsdenken en het ontheemde gevoel van de moderne mens:

⁸⁵ Thierry Baudet, ‘Dit is de dag’, *Radio 1*, 17 maart 2017: <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/dit-is-de-dag/419075af-6edd-42a5-a6c8-2b00bd949d6d/2017-03-17-baudet-snapt-ophef-om-homeopatische-verduunning-niet>, geraadpleegd 4 juli 2021.

⁸⁶ Mark Lievisse Adriaanse, ‘Alsof politici overal een antwoord op moeten hebben, zegt Baudet op een conferentie’, *NRC*, 1 juni 2019: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/01/alsof-politici-overal-antwoord-op-moeten-hebben-zegt-baudet-op-een-conferentie-a3962279>, geraadpleegd 20 juli 2021.

⁸⁷ Thierry Baudet, ‘Zomermanifest’, website Forum voor Democratie, 4 juli 2019: <https://www.fvd.nl/zomermanifest>.

⁸⁸ Urs Gehriger, ‘“There’s a proper reawakening across Europe going on”’, *Die Weltwoche*, 23 april 2019: <https://www.weltwoche.ch/ausgaben/2019-13/weltwoche-international/edito-thierry-baudet-die-weltwoche-ausgabe-13-2019.html>.

⁸⁹ Baudet, *Revolutionair verval*, 9.

⁹⁰ Baudet, *Oikofobie*, 213.

⁹¹ Baudet, *Revolutionaire vooruitgang*, 18.

‘Those who believe that the heavens above us are devoid of a divine presence will invariably meet their existential needs in other ways: first with the superficial pleasure of a libertine lifestyle, and, in due course, with barely secularized heresies – such as naïve humanitarianism and one-worldism.’⁹²

Baudet draagt zo duidelijk het verlangen uit om moderne ontwikkelingen terug te draaien, en een wereld te scheppen ‘in which the family is once again at the center, in which nations are restored, maybe even a form of Christianity is reinstated.’⁹³ Voor een niet-gelovige gaat hij vervolgens vrij ver met zijn kritiek tegen progressieve verworvenheden. Zo ziet hij vrouwenemancipatie en het loslaten van traditionele genderrollen als oorzaak van ‘de demografische neergang van Europa’. Daarnaast toont hij zich haast orthodox aangaande abortus en euthanasie:

‘Today, even new life (in the womb) may be extinguished to avoid disturbing the individual’s freedom. In the Netherlands (where I live), suicide is facilitated to ensure that here, too, no constraints—such as the duty to care for your parents—are placed on the individual.’⁹⁴

Baudet stelt dus een sterk religieus geïnspireerd waardensysteem voor. Dit verschilt aanzienlijk met de houding ten aanzien van het christendom van de nederconservatieven. Baudet laat een duidelijke echo horen van het conservatisme van de protestanten uit het vorige hoofdstuk: hij grijpt terug op de christelijke wortels van de Nederlandse samenleving.⁹⁵

Religie, volk en vaderland

Met de culturele rol die religie bij Baudet vervult, voldoet zijn ideologie aan de kenmerken van wat sociologen Kesic en Duyvendak ‘seculier nativisme’ noemen. Het nativisme is een

⁹² Thierry Baudet, ‘Houellebecq’s Unfinished Critique of Liberal Modernity’, *American Affairs* 3 (2019) 2, 213-224. Verkregen via: <https://americanaffairsjournal.org/2019/05/houellebecqs-unfinished-critique-of-liberal-modernity/>, geraadpleegd 21 juli 2021

⁹³ Baudet, ‘Houellebecq’.

⁹⁴ Baudet, ‘Houellebecq’.

⁹⁵ Zo is het christelijk onderwijs volgens Forum bijvoorbeeld een ‘onmisbare hoeksteen van het Nederlandse onderwijslandschap’: Forum voor Democratie, *Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2021*, 23.

politieke stroming die een tegenstelling ziet tussen de inheemse bevolking van een land en immigranten. Bij seculier nativisme wordt het verschil tussen beide religies geïnterpreteerd: immigratie wordt teruggebracht tot een tegenstelling tussen enerzijds de islam en anderzijds de eigen christelijke culturele identiteit.⁹⁶ Beide systemen zijn onverenigbaar, dus doet zich een strijd aan om de culturele dominantie.

Religiewetenschapper Ernst van den Hemel gebruikt de term post-seculier nationalisme om te verwijzen naar dit gebruik van religie als culturele kracht.⁹⁷ Seculariteit, zo stelt Van den Hemel, heeft tegenwoordig een andere betekenis dan twintig jaar geleden: religie verdwijnt niet uit vraagstukken van nationale identiteit en burgerschap maar wordt juist een normatief kader dat het Nederlandse waardensysteem bepaalt. Het christendom is zo niet meer iets dat plaatsvindt in de kerkbanken, maar juist op straat. Het gaat hier niet om daadwerkelijk godsgeloof maar om de identiteitsbepalende waarde van het christendom. De scheiding tussen 'religieus' en 'seculier' komt hiermee onder druk te staan en brengt beide inhoudelijke betekenissen dichter bij elkaar.

Men zou verwachten dat dit instrumentele gebruik van de christelijke waarden weinig aftrek vindt onder het kerkelijke deel van Nederland. Het tegendeel is echter waar: Baudets gehamer op de christelijke identiteit van de Nederlandse samenleving is een gegeven paard dat door christendemocratische en confessionele politici niet snel in de bek gekeken wordt. Sterker nog, journalist Sander Rietveld ziet zelfs een 'alliantie' ontstaan tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten. In zijn boek *Nieuwe Kruisvaarders* duidt Rietveld op de verschuiving die zich heeft voorgedaan in het (orthodox) christelijke denken. In de twintigste eeuw manifesteerde het inherente orthodox-christelijke gevoel van slachtofferschap zich in een afkeer van 'links' en solidariteit met onderworpen geloofsgenoten de andere kant van het IJzeren Gordijn. Nu echter wordt het vizier gericht op islamitische landen die christenen vervolgen, en de westerse 'linkse elites' die dit laten gebeuren.⁹⁸

Het zijn thema's waar Forum voor Democratie gretig op inhaakt. Baudet ziet in de christelijke partijen en orthodoxe gelovigen geestverwanten door hun religieus

⁹⁶ Josip Kešić, Jan Willem Duyvendak, 'The nation under threat: secularist, racial and populist nativism in the Netherlands', *Patterns of Prejudice* 53 (2019) 5, 441-463, aldaar 446-451.

⁹⁷ Ernst van den Hemel, 'Hoezo christelijke waarden?' Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 8 (2017) 2, 5-23.

⁹⁸ Rietveld, *Nieuwe kruisvaarders*, 28-29, 127.

geïnterpreteerde nationalisme. Hij ervaart bij hen de verbindende kracht die het christendom bezit, de innige verwantschap die bestaat onder orthodoxe gelovigen. Het onderstreept voor hem het idee dat Nederland ooit een eendrachtige protestantse natie was, en is brandstof voor zijn roep om culturele homogeniteit. Maar de alliantie is ook wederzijds, zo stelt Rietveld. Orthodoxe christenen zien in Baudet een bondgenoot in hun strijd tegen de islam. Zij herkennen het slachtofferschap dat Baudet voelt, de ontheemding van zijn eigen *heimat* en het gevoel dat de vertrouwde manier van leven onder druk gezet wordt door kwaadwillende ‘vijfde colonne’.⁹⁹

Of er daadwerkelijk sprake is van een bewuste politieke alliantie is nog maar de vraag – voor die conclusie zouden meer programmaonderdelen bekeken moeten worden dan het christelijk nationalisme alleen. Toch bestaat er onmiskenbaar waardenoverlap tussen beide kampen; ze zoeken elkaars slipstream op in plaats van elkaars vaarwater. Hoewel Rietveld – mede door zijn eigen orthodoxe achtergrond – het perspectief van de christenen inneemt, toont hij aan hoever Baudet bereid is te gaan in zijn zoektocht naar het onderscheidende element van de Nederlandse culturele identiteit. Dat er in het parlement nog altijd acht zetels gereserveerd zijn voor uitgesproken christelijke partijen toont mijns inziens ook aan dat Baudet geen kansloze missie aan het ondernemen is.¹⁰⁰

Hernieuwde verbanden

James Kennedy merkt in zijn bundel *Bezielende Verbanden* op dat het religieuze verleden voor veel Nederlanders gevoelsmatig op grote afstand ligt. Sinds de jaren zeventig hebben de secularisatie, een toenemende afkeer van groepsvorming en een proces van ontideologisering er volgens Kennedy voor gezorgd dat Nederlanders in sneltreinvaart zijn afgesneden van hun verleden.¹⁰¹ Religieuze groepsverbanden voldeden niet meer aan de moderne samenlevingsnorm, de eens zo vertrouwde zuil werd als beknellend ervaren, en

⁹⁹ Het jongste SGP-gemeenteraadslid Tom de Nooijer twitterde over ‘een vijfde colonne’ naar aanleiding van het debat over het verbieden van cartoons van de profeet Mohammed. Zie: <https://twitter.com/tdenooyier/status/1323637563970736128>, geraadpleegd 31 juli 2021.

¹⁰⁰ Huidige zetelaantallen: ChristenUnie 5, SGP 3. Zie: https://www.tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/fracties. Geraadpleegd 1 augustus 2021.

¹⁰¹ James Kennedy, *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam, 2009) 44-46.

religie verdween als drijfveer voor maatschappelijk engagement. Dit heeft volgens hem geresulteerd in ‘een onvermogen om het christelijke verleden goed te zien en te taxeren’.¹⁰²

Leeglopende kerken zijn echter nog geen bewijs dat de Nederlander definitief de religieuze veren heeft afgeschud. Het is goed mogelijk dat de gejaagdheid waarmee het post-seculiere tijdperk in Nederland werd ingeluid heeft gezorgd voor een bepaald gevoel van vervreemding. Een voorbeeld is het economische beleid. Vanaf de jaren tachtig tot ongeveer tien jaar geleden heeft het neoliberalisme op een voetstuk gestaan – het privatiseren en vermarkten van de publieke sector stonden hoog op de beleidsagenda’s van opeenvolgende kabinetten Kok en Balkenende.¹⁰³ In de huidige tijd is men lang niet zo zeker meer van de heilzame werking van het neoliberalisme. De economische doctrine van de afgelopen veertig jaar wordt langzaam losgelaten.¹⁰⁴

Het is daarom begrijpelijk dat men zich beroept op traditionele ‘bezielende verbanden’. De culturele kant van de Nederlandse identiteit wordt niet meer automatisch gezocht in de tweede helft van de vorige eeuw, toen immers ook het door velen failliet verklaarde neoliberale economische beleid opgemaakt werd. In de zoektocht naar vastigheid wordt nu teruggerepen op een langer bestaande traditie en identiteit, aspecten zoals hierboven beschreven. Een blik op de uitslag van de meest recente Kamerverkiezingen laat zien dat Baudets bestendinging van de Nederlandse identiteit niet aan dovemans oren gericht is. Dat Baudet zijn overwinningsspeech afsluit met de woorden ‘op deze rots gaan wij onze zuil bouwen’, is dan ook niet verwonderlijk.¹⁰⁵ Het is een verwijzing naar zowel de christelijke wortels – Jezus’ woorden aan Petrus – als een nostalgische hint naar een periode uit ons nationale verleden, toen de samenleving nog niet ontheemd was door secularisering en modernisering.

¹⁰² Kennedy, *Bezielende verbanden*, 51.

¹⁰³ Bart Stellinga, *Dertig jaar privatisering, verzelfstandiging en marktwerking*, *Wetenschappelijke Raad Regeringsbeleid* (Amsterdam, 2012).

¹⁰⁴ De Groene Amsterdammer wijdde er een serie artikelen aan. Zie: <https://www.groene.nl/series/30-jaar-neoliberalisme>.

¹⁰⁵ Redactie, ‘Spreektekst Thierry Baudet, verkiezingsavond 20 maart 2019’, *Trouw*, <https://www.trouw.nl/nieuws/spreektekst-thierry-baudet-verkiezingsavond-20-maart-2019~be2a1539/>.

Concluderend

De cultuuromslag die Baudet predikt, de bestrijding van de oikofobie, kan niet los gezien worden van de ‘conservatieve revolte’ van twintig jaar geleden. Tegelijkertijd maakt de vergelijking met het conservatisme van destijds duidelijk dat Baudet zich inmiddels in een andere richting beweegt. Rond de eeuwwisseling was de Verlichting nog het dominante denkkader en was het christendom als *identity marker* nog nauwelijks aanwezig.¹⁰⁶ De politici die Oudenampsen in zijn proefschrift beschrijft moesten zagezegd conservatief zijn om progressief te kunnen blijven.

Baudet zoekt zijn samenlevingsideaal verder in het verleden en grijpt hierbij terug op een lange Nederlandse traditie van protestantse verlichtingskritiek. De culturele en religieuze identiteit van Nederland wordt door hem aangewend om een scheiding aan te brengen tussen het Nederlandse volk en (moslim-)immigranten. Daarnaast creëert hij een duidelijke scheiding tussen de conservatiever ingestelde burger en (gematigdere) progressieven. Zijn christelijke retoriek maakt duidelijk dat hij uit is op een cultuuroorlog. ‘Je hoort bij zijn kerk, of je komt op de brandstapel.’¹⁰⁷

Veel meer dan Fortuyn en Wilders ziet hij een verbindende en normerende rol weggelegd voor het christendom. De cultuurstrijd die hij voert is vergelijkbaar met de Fortuyn-beweging. De vijanden zijn grotendeels dezelfde: islamitische immigranten, de linkse progressieve elite, en het multiculturalisme (Fortuyn was in tegenstelling tot Baudet een gematigd Euroscepticus).¹⁰⁸ De middelen die Baudet inzet zijn echter veranderd.

Hoewel de cultuurchristelijke component van het nationalistisch discours een sterke gemeenschappelijkheid lijkt aan te duiden, lopen onder de algemeen gedeelde waarden toch verschillende breuklijnen. Het christendom in Nederland vormt namelijk verre van een eenheid. In het eerste hoofdstuk werd reeds aangestipt dat de protestantse en katholieke volksdelen zich niet altijd zomaar met elkaar kunnen vereenzelvigen. Daarnaast is het protestantisme zelf ook sterk verdeeld: Nederland herbergt veel verschillende denominaties,

¹⁰⁶ Oudenampsen, *Revolte*, 222.

¹⁰⁷ Joost Röselaers, Matthias Smalbrugge, ‘Niks renaissance van Baudet, hier spreekt een ketterjager’, *Trouw*, 29 maart 2019: <https://www.parool.nl/nieuws/niks-renaissance-van-baudet-hier-spreekt-een-ketterjager~b5d173fe/>, geraadpleegd 2 augustus 2021.

¹⁰⁸ Rick van Paridon, *Volger of Ziener? Een perspectief op de onderbelichte Europese visie van Pim Fortuyn*, 2018, masterscriptie, Universiteit van Amsterdam.

en zelfs binnen hetzelfde kerkgenootschap kunnen er spanningen bestaan.¹⁰⁹ Met andere woorden: een strikt religieuze interpretatie van de Nederlandse identiteit zal uiteindelijk op verdeeldheid stuiten.

Het doet de vraag rijzen hoe hedendaags nationalisme vormt krijgt in een minder religieus-heterogene gemeenschap. Het antwoord kan dicht bij huis gezocht worden: het volgende hoofdstuk neemt het Vlaams-nationalisme bij onze zuiderburen onder de loep.

¹⁰⁹ Gerrit-Jan Kleinjan, 'Eén plus één is geen twee in de kerk', *Trouw*, 14 april 2012: <https://www.trouw.nl/nieuws/een-plus-een-is-geen-twee-in-de-kerk~b4559322/>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

HOOFDSTUK 3

Eén gewest, één gemeenschap

Conservatisme in Vlaanderen

In Vlaanderen voeren sinds een kleine twintig jaar twee rechts-conservatieve, nationalistische partijen de boventoon: de Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA) en het Vlaams Belang (VB). Eerstgenoemde wierp zich in 2001 op als het gematigdere alternatief voor de radicale nationalistische partij van die laatste, die eind jaren zeventig ontstond als extreemrechtse, fascistische partij. Dit succes van rechts in Vlaanderen is opvallend, met name in vergelijking met Nederland, waar rechts-conservatieve partijen sinds 2001 weliswaar sterk vertegenwoordigd maar ook meer versplinterd zijn. Vlaanderen vormt tevens een interessante casus omdat de meeste indicatoren voor radicaal-rechts succes niet opgaan: het gewest telt minder allochtone inwoners dan Wallonië, kent een lagere werkloosheid en is economisch voortvarender.¹¹⁰ Men zou dus verwachten dat Wallonië rechtser zou zijn.

De uitslagen van de Vlaamse verkiezingen in deze eeuw, weergegeven in tabel 1, wijzen echter in een andere richting.

Partij	Zetels 2004	%	Zetels 2009	%	Zetels 2014	%	Zetels 2019	%
N-VA	35 ¹	26%	16	13%	47	32%	35	25%
Vlaams Belang	32 ²	24%	21	15%	6	6%	23	18,5%

Tabel 1: uitslagen Vlaamse verkiezingen¹¹¹

1: In kartel met CD&V

2: De partij ging als Vlaams Blok de verkiezingen in. Na de uitslag werd de naam veranderd in Vlaams Belang.

Het succes van de N-VA berustte aanvankelijk op het kartel met CD&V (Christen-Democratisch en Vlaams) in de beginjaren. Later bleek vooral de fundering die door de

¹¹⁰ David Art, 'The Organizational Origins of the Contemporary Radical Right: The Case of Belgium', *Comparative Politics* 40 (2008) 4, 421-440, aldaar 425.

¹¹¹ Bron: Belgium.be, zetelverdeling Vlaamse raad:

https://elections2004.belgium.be/nl/vla/seat/seat_etop.html. Geraadpleegd op 26 juli 2021; Vlaanderen kiest, verkiezingen Vlaams parlement 2009: <https://www.vlaanderenkiest.be/verkiezingen2009/>. Geraadpleegd 26 juli 2021; IBZ officiële resultaten, resultaten in cijfers Vlaams parlement 2014:

https://verkiezingen2014.belgium.be/nl/vla/seat/seat_VLR00000.html; IBZ officiële resultaten, resultaten in cijfers Vlaams parlement 2019: <https://verkiezingen2019.belgium.be/nl/resultaten-cijfers?el=VL&id=VLR00000>. Geraadpleegd 26 juli 2021.

nationalisten van de in 1954 opgerichte Volksunie gelegd was de succesformule te zijn geweest: de N-VA als 'successor party' voortbouwen op ideologie, programma, kieslijst, electoraat en partijstructuur van haar voorganger.¹¹² Tevens is te zien dat beide partijen duidelijk in elkaars vijver vissen: het succes van de één gaat vaak ten koste van de ander. Desondanks zijn beide partijen vrijwel verzekerd van een krachtig mandaat, hetgeen betekent dat het conservatief-nationalistisch geluid niet meer weg te denken is uit het Vlaamse politieke landschap.

De rode draad door en de voornaamste verklaring voor het succes van conservatieve partijen in Vlaanderen is het flamingantisme, het Vlaams-nationalisme dat sinds de Eerste Wereldoorlog onafgebroken heeft weerklonken in verschillende Vlaamse organisaties en partijen. De federale staat België bestaat uit drie gemeenschappen verdeeld over twee gewesten, Vlaanderen en Wallonië. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw zetten Vlaamse politieke bewegingen zich in voor meer gewestelijke autonomie en bevoegdheden. Bovengenoemde economische verschillen vormen voor veel Vlamingen een belangrijke legitimering voor hun roep om meer Vlaamse autonomie.

In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de Nieuw-Vlaamse Alliantie en Vlaams Blok vorm geven aan hun gemeenschappelijke identiteit. Hierbij ligt de focus op de rol van het christendom in het nationalisme van beide partijen.

Achtergrond

Goed begrip van de verwevenheid van rechts-conservatisme en nationalisme in Vlaanderen vereist een korte blik op het Belgische staatsbestel. De huidige federale staat België bestaat sinds de grondwetsherziening van 1993 uit drie gemeenschappen – Vlaams, Frans en Duits – en twee gewesten, Vlaanderen en Wallonië.¹¹³ Het federaliseringsproces begon reeds in 1970 met het vastleggen van de drie cultuurgemeenschappen met elk een erkende eigen taal. Na een reeks uitbreidingen van de regionale bevoegdheden kregen de cultuurgemeenschappen, nu simpelweg gemeenschappen genoemd, in 1980 elk hun eigen

¹¹² Nicolas Bouteca, Bram Wauters, 'Van Volksunie (VU) naar Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA): een analyse van de ideologische opvattingen van hun partijleden', *Res Publica* 58 (2016) 3, 317-33; Art, 'Organizational Origins'.

¹¹³ Belgium.be, 'België vanaf 1830':

https://www.belgium.be/nl/over_belgie/land/geschiedenis/belgie_vanaf_1830/vorming_federale_staats/derde_en_vierde_staatsvorming. Geraadpleegd 26 juli 2021.

parlement en regering. Ook werden in dit jaar het Vlaamse en het Waalse gewest opgericht, tevens beide met een eigen parlement en regering. Waar in het gewest Wallonië sindsdien dus drie regeringen zetelen – die van de Franse en Duitstalige gemeenschappen en van het Franse gewest – kreeg Vlaanderen vanaf het begin één parlement en regering, omdat de grenzen van de (cultuur-) gemeenschap, het taalgebied en het gewest samenvallen.¹¹⁴ Tot de meest recente staatsvorming van 2014 werden steeds meer bevoegdheden overgeheveld van federaal naar gewestelijk en gemeenschapsniveau.

Parallel aan het proces van staatsvorming en de toenemende gewestelijke autonomie loopt een sterke historische traditie van Vlaams nationalisme gedurende de twintigste eeuw. Na de Eerste Wereldoorlog werd de eerste nationalistische beweging opgericht en sindsdien hebben verschillende politieke partijen en bewegingen het Vlaamse nationalisme gepropageerd. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de flamingantische beweging in diskrediet vanwege de collaboratie van veel nationalisten in oorlogstijd, en de fascistische sympathieën gedurende de jaren daarvoor. Niettemin werd in 1954 de Volksunie opgericht. Naast meer autonomie voor het Vlaamse gewest pleitte deze partij voor amnestie voor collaborateurs, hetgeen ze niet direct populair maakte. Vlaams nationalisme zou hierdoor lange tijd nog associaties blijven opwekken met het oorlogsverleden.¹¹⁵

In 1977 nam de Volksunie voor het eerst zitting in de Belgische regering. Het staatsvormingsproces dat zich in deze jaren voltrok, veroorzaakte echter interne spanningen binnen de partij over de te varen koers. Deelname aan de federale regering werd door dissidenten gezien als verkwanseling van het nationalistische programma.¹¹⁶ Twee radicaal nationalistische stromingen scheidden zich in 1977 af en trokken samen op in de kartelpartij Vlaams Blok. Het Blok ging zich vanaf de jaren tachtig profileren als een extreemrechtse, conservatieve en flamingantische partij. Het had een religieus geïnspireerde boodschap op het gebied van culturele waarden: de traditionele man-vrouw verhoudingen

¹¹⁴ Belgium.be, 'België vanaf 1830':

https://www.belgium.be/nl/over_belgie/land/geschiedenis/belgie_vanaf_1830/vorming_federale_staat/eerste_en_tweede_staatsvorming. Geraadpleegd 26 juli 2021. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ligt als enclave in het gewest Vlaanderen. Het heeft een eigen parlement en regering. Omdat er zowel Vlaams- als Franstaligen wonen is de bestuurlijke situatie daar gecompliceerder – het duurde een aantal staatsvormingen voordat er een definitieve verdeling werd gemaakt. Nog altijd is de Brusselse volksvertegenwoordiging onderwerp van politiek getouwtrek tussen Nederlands- en Franstaligen.

¹¹⁵ Hans de Witte, P. L. H. Scheepers, 'Twintig jaar Vlaams Blok: Herkomst, evolutie en toekomst van partij en kiezers', *Internationale Spectator* 51 (1997) 420-428, aldaar 421; Maarten van Craen, Marc Swyngedouw, *Het Vlaams Blok doorgelicht: 25 jaar extreem-rechts in Vlaanderen* (Leuven, 2002) 5.

¹¹⁶ De Witte, Schepers, 'Vlaams Blok', 421.

binnen het gezin werden verdedigd (via bijvoorbeeld fiscale voordelen voor thuisblijvende vrouwen) en er werd fel gestreden tegen abortus en homoseksualiteit.¹¹⁷ De eerste electorale successen kwamen vanaf halverwege de jaren tachtig met het opnemen van anti-immigratiestandpunten.¹¹⁸ Bij de federale verkiezingen van 1991, op 'zwarte zondag', haalde het Blok voor het eerst meer dan 10% van de stemmen, en steeg de partij van 2 naar 12 zetels.¹¹⁹ De positie was geconsolideerd. In 2004 werd Vlaams Blok door het Gentse Hof veroordeeld wegens racisme en discriminatie, en moest de partij zichzelf opheffen. De naam werd veranderd naar Vlaams Belang en het discours werd lichtjes afgezwakt tot het wettelijk toegestane niveau. Verder was het weer *business as usual*: 'eigen volk eerst' bleef het leidmotief.¹²⁰

Ondertussen bleef de Volksunie zich als establishment-partij inzetten voor federalisering van België en het belang van de Vlaamse gemeenschap.¹²¹ Bij het aanbreken van de huidige eeuw begon het echter opnieuw te knetteren in de gelederen. In 2001 viel de Volksunie uiteen en vormde de radicaal-flamingantische factie van de partij het fundament voor de Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA). Dit was enerzijds een ideologische voortzetting van de Volksunie, anderzijds kon men het programma intensiveren nu de partij 'gezuiverd' was van de gematigd-progressieven.¹²² Deze doorstart betekende een ingrijpende verandering voor het Vlaamse politieke landschap.¹²³ Vlaams-nationalisme werd tot dan toe vooral met het radicaal-rechtse Vlaams Blok geassocieerd, dat streefde naar het stichten van een

¹¹⁷ Waar in de jaren tachtig de partij vrouwen zag als drager van 'de belangrijkste aller taken: kinderen baren en opvoeden', was in 2002 de toon iets gemoderniseerd, echter nog altijd werden vrouwen als baarmachines gezien. Vrouwen die deelnemen aan het arbeidsproces zijn onderdeel van het probleem van de demografische ineenstorting en daling van het geboortecijfer. Zie: Van Craen, Swyngedouw, *Vlaams Blok doorgelicht*, 61; Lieven de Winter, Margarita Gómez-Reino, Jo Buelens, 'The Vlaams Blok and the heritage of extreme-right Flemish-nationalism', paper voor seminar *The extreme right in Europe, a many faceted reality*, Sabadell Universitat, juli 2004, 1-26, aldaar 13.

¹¹⁸ Art, 'Organizational Origins', 426.

¹¹⁹ Frank Poosen, '24 november 1991, 8 oktober 2000 en 13 juni 2004: Vlaanderen kende al drie zwarte zondagen', *Nieuwsblad.be*, 26 mei 2019: https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20190526_04424980, geraadpleegd 26 juli 2021.

¹²⁰ Bart Dirks, 'Een andere naam, dezelfde streken', *de Volkskrant*, 15 november 2004: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/een-andere-naam-dezelfde-streken~becf5c80/>. Geraadpleegd 26 juli 2021. Het verkiezingsprogramma van 2019 heet 'Eerst onze mensen', een duidelijke boodschap.

¹²¹ Schiltz, Hugo, 'Het aandeel van de Volksunie in de federalisering van België in de jaren 80 en 90: Een getuigenis', *Res Publica* 42 (2000) 1, 97-103.

¹²² Bouteca, Wauters, 'Volksunie', 322.

¹²³ Jo Noppe, Bram Wauters, 'Het uiteenvallen van de Volksunie en het ontstaan van de N-VA en Spirit: een chronologisch en morfologisch overzicht (juni 1999-juli 2002)', *Res Publica* 44 (2002) 2, 397-471, aldaar 397.

onafhankelijke Vlaamse staat, desnoods op ondemocratische wijze. De N-VA wierp zich daarentegen op als salonfähig alternatief voor het harde etnisch nationalisme van het Vlaams Blok, en wist het flamingantische discours succesvol om te vormen en mainstream te maken.¹²⁴

Sinds 2004 is Bart de Wever de partijvoorzitter van de N-VA, en treedt hij op als het gezicht van de partij. Zijn traditioneel conservatieve denkbeelden zijn bepalend voor de ideologische koers. Hij toont zich klassiek Burkeaans in zijn conservatisme: hij keert zich tegen abstracta als mensenrechten en maatschappelijke blauwdrukken en hamert op het belang van de historisch gegroeide Vlaamse waarden en gemeenschapszin. De Vlaamse cultuur is volgens het verkiezingsprogramma van 2019 stevig geworteld in zowel het christendom als het humanisme en de verlichting, tradities die gekoesterd moeten worden.¹²⁵

Streven naar Vlaamse autonomie

Het waarborgen van de (democratische) rechten en belangen van het Vlaamse volk staat bij beide partijen centraal. Hieruit volgt in de eerste plaats het streven naar het herstellen van de legitimiteit van de volksvertegenwoordiging, op een vergelijkbare manier als we eerder zagen bij Forum voor Democratie. Het Vlaamse volk zou verstrikt zijn geraakt in een onrepresentatieve politieke knoop met Wallonië: beide partijen stellen dat een Vlaamse stem bij federale verkiezingen minder waard is dan een Waalse.¹²⁶ Zoals het laatste verkiezingsprogramma van de N-VA het stelt: terug naar een door Franstaligen gedomineerde belastingregering, of eigen verantwoordelijkheid?¹²⁷ De N-VA bewandelt de democratische weg en bepleit een confederale oplossing, terwijl VB bereid is om voor

¹²⁴ Ico Maly, 'Scientific' nationalism: N-VA and the discursive battle for the Flemish nation', *Nations and nationalism* 22 (2016) 2, 266-286.

¹²⁵ Ico Maly, *N-VA: analyse van een politieke ideologie* (Tilburg, 2012) dissertatie.

¹²⁶ Vlaams Belang, 'Eerst onze mensen', Verkiezingsprogramma 2019, 5; Website N-VA, 'Verkiezingen in België: niet elke stem telt even zwaar': <https://www.n-va.be/feit-fictie/verkiezingen-in-belgie-niet-elke-stem-weegt-even-zwaar>, geraadpleegd 26 juli 2021.

¹²⁷ Nieuw-Vlaamse Alliantie, 'Verkiezingsprogramma 2019', 2: <https://www.n-va.be/sites/default/files/verkiezingsprogramma.pdf>.

Vlaamse staatsvorming ‘een breuk met de Belgische legaliteit’ te veroorzaken, die moet worden gelegitimeerd door draagvlak te creëren bij het Vlaamse volk en parlement.¹²⁸

Hier tekent zich een wezenlijk verschil af met Nederland. Bij Forum noemde ik het legitimiteitsvraagstuk een façade voor het nationalistische anti-immigratiebeleid. De eigen identiteit wordt pas een kwestie wanneer immigratie de Nederlandse samenlevingsnorm onder druk zet. In Vlaanderen komen de spanningen daarentegen van ‘binnenuit’; van binnen de Belgische landsgrenzen. Om politiek munt te kunnen slaan uit het vermeende democratische deficit met Wallonië ligt het voor de hand om de eigenheid van de eigen identiteit te benadrukken. Er bestaat immers al een taalverschil, en de staatsinrichting van België impliceert het bestaan van verschillende cultuurgemeenschappen. Voor de Vlaamse nationalist heeft de afbakening van het eigen volk dus minder voeten in de aarde. Bovendien kent Vlaanderen in tegenstelling tot Nederland grote religieuze homogeniteit: bijna 95% van de gelovigen is Rooms-Katholiek.¹²⁹ Het katholicisme kan daardoor makkelijker als een territorium-gebonden culturele kracht ingezet worden.

Dit komt goed naar voren middels een vergelijking van de christendemocratie in beide landen. In Nederland heeft het CDA sinds het begin van deze eeuw zich vaak van haar meest nationalistische kant laten zien.¹³⁰ Balkenende was met zijn ‘normen en waarden’ het fatsoenlijke alternatief voor Fortuyn en Buma vond dat leerlingen op school weer staand het volkslied moesten zingen.¹³¹ Laatstgenoemde vroeg zich een jaar geleden nog af ‘of we als samenleving wel voldoende weerstand kunnen bieden tegen het indoctrinerende

¹²⁸ Nieuw-Vlaamse Alliantie, ‘Verkiezingsprogramma 2019’, 2: <https://www.n-va.be/sites/default/files/verkiezingsprogramma.pdf>; N-VA: ‘confederalisme blijft onze historische hoofdplicht’, zie: <https://www.n-va.be/nieuws/11-juliboodschap-n-va-confederalisme-blijft-onze-historische-hoofdplicht>, geraadpleegd 26 juli 2021; Vlaams Belang, *Eerst onze mensen*, verkiezingsprogramma 2019, 7.

¹²⁹ Per 12 juli 2021 waren er van de 1695 erkende erediensten in Vlaanderen 1585 Rooms-Katholiek, ofwel 93,6%. Zie: Agentschap Binnenlands Bestuur Vlaanderen, ‘overzicht erkende erediensten’: <https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/erediensten/erkenningen/overzicht-erkende-erediensten>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

¹³⁰ Marcel ten Hooven, ‘Niet alles moet maar kunnen. De christelijke draai naar rechts’, *De Groene Amsterdammer* 141 (2017) 12: <https://www.groene.nl/artikel/de-christelijke-draai-naar-rechts>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

¹³¹ NOS, ‘Buma: kinderen moeten weer staand het volkslied zingen’, 4 maart 2017: <https://nos.nl/artikel/2161177-buma-kinderen-moeten-weer-staand-wilhelmus-zingen>, geraadpleegd 1 augustus 2021. Als reactie op de adviesaanvraag van het Kabinet Balkenende I bracht de WRR in 2002 een rapport uit getiteld *Waarden, normen en de last van het gedrag*, waarin onder andere de vraag wordt beantwoord ‘welke fundamentele waarden onze samenleving bindt’. Zie: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarden, normen en de last van het gedrag* (Amsterdam, 2002). Zie ook: Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg, 2002).

wereldbeeld dat vanuit organisaties als IS op agressieve wijze in delen van onze samenleving wordt geïnjecteerd.¹³² De verrechtsing van het CDA ging zeker niet onopgemerkt. Zo stelden critici dat de partij bezig zijn de eigen christendemocratische grondbeginselen te verkwanselen.¹³³ Het in stelling brengen van het Nederlandse waardensysteem wekt dus bij velen nog argwaan.¹³⁴

Christendemocratisch nationalisme heeft in Vlaanderen meer bewegingsvrijheid. Vlaams-nationalisme gaat in de eerste plaats om de tegenstelling met Wallonië. Het CD&V (Christen Democratisch & Vlaams, de evenknie van het CDA) zegt het debat over staatsvorming 'zonder taboes' te voeren.¹³⁵ Volgens de partij moet staatsvorming zich aanpassen aan de maatschappelijke en economische omstandigheden, en kunnen bevoegdheden soms beter worden ondergebracht 'op dat niveau waarop zij volgens onderzoek en praktijkervaring het best tot hun recht komen.' Zo vormen de christendemocratische kernwaarden van subsidiariteit en gespreide verantwoordelijkheid de legitimering voor nationalistisch beleid. De partij is sinds de naamsverandering in 2001 van CVP – Christelijke Volkspartij – naar de huidige naam bovendien duidelijker gaan staan voor de belangen van Vlamingen: 'de V van volk is explicieter gemaakt'.¹³⁶ Het Vlaams-nationalisme van CD&V blijft echter niet beperkt tot het federaliseringsvraagstuk. Erachter gaat namelijk evengoed een zeer scherp migratiebeleid schuil.¹³⁷

¹³² Sybrand Buma, Pieter Heerma, 'Gezonde vaderlandsliefde', *Christen Democratische Verkenningen* (2016) 1, 80-86, aldaar 83. Hij vervolgt: 'Jaren van ongeremd cultuurrelativisme, gecombineerd met een liberale individualistische alles-moet-maar-kunnenmentaliteit, lijken hun tol te hebben geëist. Slechts weinigen kunnen onderhand nog de waarden die aan onze cultuur ten grondslag liggen benoemen, laat staan overdragen.'

¹³³ Hans Goslinga, 'Historische breuk dreigt in het CDA', *Trouw*, 17 april 2016: <https://www.trouw.nl/nieuws/historische-breuk-dreigt-in-het-cda~b0643059/>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

¹³⁴ Zoals filosofe Désanne van Brederode schrijft in *Christen Democratische Verkenningen*: 'Het is een dunne lijn tussen het herwaarderen en actief beschermen van erfgoed en tradities enerzijds, en anderzijds het selectief herschrijven van de geschiedenis [...] om moslims te kunnen afschilderen als primitieve bruten die streven naar barbaarse alleenheerschappij.' Zie: Désanne van Brederode, 'Cultuurchristendom', *Christen Democratische Verkenningen* (2021) 2, 34.

¹³⁵ CD&V, 'Staatsvorming en democratie': <https://www.cdenv.be/standpunten/visie-wij-geven-vorm/>, geraadpleegd 26 juli 2021.

¹³⁶ Wouter Beke, 'De C van het Vlaamse CD&V', *Christen Democratische Verkenningen* (2012) 3, 191-197.

¹³⁷ CD&V, 'Thema asiel en migratie': <https://www.cdenv.be/standpunten/thema-asiel-migratie-integratie/>, geraadpleegd 1 augustus 2021.

Externe dreiging

Zo zet het ogenschijnlijk onschuldige debat over Vlaamse autonomie de deur open voor het fellere nationalisme van de N-VA en VB.¹³⁸ Zij verdedigen de belangen van het Vlaamse volk tegen immigratie en islamisering. Net als Forum in Nederland werpen de N-VA en VB zich op als hoeders van de vertrouwde manier van leven, die tot uiting komt in het christelijke waardensysteem en tradities. De manier waarop VB de westerse verworvenheden tracht te beschermen tegenover de oprukkende Islam, doet eerder denken aan de PVV dan Forum, maar heeft tevens een sterke orthodoxe bijmaak. Nog in 2002 was de partij fel tegen abortus en het homohuwelijk. Homoseksualiteit was tegennatuurlijk, en ‘een minderheid aan relnichten’ mocht niet de kans krijgen ‘de samenleving op zijn kop te zetten’.¹³⁹ Dit verschilt duidelijk met de waardenpolitiek van de Nederlandse conservatieven van destijds: Fortuyn klom nog op de barricades voor vrouwen- en homo-emancipatie, maar in Vlaanderen keek men op rechts anders naar progressieve verworvenheden.

Het verkiezingsprogramma van 2019 is van gematigdere toon, hoewel het tekenend is dat de woorden ‘emancipatie’, ‘homo’ of ‘homoseksualiteit’ überhaupt niet meer voor komen. Het discours ten aanzien van het gezin heeft zich ook enigszins gemoderniseerd. In de jaren tachtig zag de partij vrouwen nog als drager van ‘de belangrijkste aller taken: kinderen baren en opvoeden’. Later moderniseerde deze toon. In 2019 werd er vooral nadruk gelegd op financiële compensatie voor gezinnen met een kindwens, om het ‘ongezonde’ geboortecijfer van 1,55 per vrouw op te krikken.¹⁴⁰ Wat betreft het verdedigen van westerse verworvenheden toont Vlaams Belang zich dus strenger dan de Nederlandse tegenhangers. Met name met oog op de Nederlandse conservatieven die rond de eeuwwisseling verlichte waarden als emancipatie kwamen te verdedigen – weliswaar opportuun – toont VB zich haast orthodox.

¹³⁸ Simon Andries, ‘Hoe CD&V en N-VA de handen weer in elkaar sloegen’, *de Standaard*, 30 januari 2020: <https://ap.lc/5yAlK>, geraadpleegd 21 juli 2021; Barbara Moens, ‘Open oorlog tussen CD&V en christelijke zuil’, *de Tijd*, 30 mei 2019: <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/vlaanderen/open-oorlog-tussen-cd-v-en-christelijke-zuil/10131809.html>, geraadpleegd 21 juli 2021.

¹³⁹ Van Craen, Swyngedouw, *Doorgelicht*, 64. Parlements lid Alexandra Colen nam sinds halverwege de jaren negentig zo’n vijftien jaar lang dit orthodoxe geluid voor haar rekening, door onder andere te fel ageren tegen homoseksualiteit. Zie: <https://www.coc.nl/internationaal/belgisch-vb-kamerlid-vergelijkt-pride-met-kerkschandalen>.

¹⁴⁰ Vlaams Belang, verkiezingsprogramma 2019, 79: <https://www.vlaamsbelang.org/wp-content/uploads/2019/04/programma2019.pdf>, geraadpleegd 26 juli 2021.

Bart de Wever lijkt voor het Vlaams Belang te zijn wat Thierry Baudet is voor Geert Wilders: het intellectueel onderlegde alternatief voor ongefundeerde islamkritiek. De Wever is uitgesproken over zijn ideologische wortels en maatschappijvisie. Deze is sterk Burkeaans en traditioneel conservatief: de samenleving is organisch, de gemeenschap is het belangrijkste. Hij instrumentaliseert de Verlichting om te wijzen op de onoverbrugbare verschillen tussen de Europese (Vlaamse) en islamitische cultuur.¹⁴¹ Het behoud van staatssoevereiniteit is evenals bij Baudet een van de argumenten die De Wever aandraagt om mensenrechten af te wijzen: deze hollen het historisch gegroeide nationale rechtssysteem uit ten faveure van abstracte blauwdrukken.¹⁴² Daarnaast is de homogeniteit van de Vlaamse cultuur een voorwaarde voor het gemeenschapsgevoel dat Vlamingen ervaren – herken hier het ‘thuisgevoel’ van Baudet.¹⁴³

Voor De Wever is de christelijke (in dit geval katholieke) traditie een hoofdingrediënt van de Vlaamse identiteit. De partij stelt echter ook stevig te wortelen in de traditie van de Verlichting. In de rol van ‘redelijk rechts’ brandt de N-VA de vingers echter niet aan orthodoxie of inhoudelijke stellingen ten aanzien van het geloof, waarmee De Wever zich dus juist onderscheidt van Baudet. De afwezigheid van confessionele partijen (zoals de SGP of ChristenUnie) heeft tevens mogelijk bijgedragen aan de vanzelfsprekendheid van de culturalisering van het christendom in Vlaanderen.

Concluderend

In Vlaanderen zijn de afgelopen decennia twee ontwikkelingen te onderscheiden. Ten eerste is er de teloorgang van de expliciet christelijke dimensie van de politiek. Het Vlaamse parlement kent geen confessionele partijen, en het CD&V is – meer nog dan het CDA – een brede volkspartij geworden die open staat voor andere geloofsovertuigingen. Ten tweede is het Vlaams-nationalisme genormaliseerd nu de bruine dampen eromheen zijn opgeklaard. (Het is nu vooral de immigratiekritiek van VB die de aandacht trekt). Deze moderniseerde notie van een afgebakend Vlaamse volksgemeenschap is minder omstreden dan nationalisme in Nederland. De staatkundige ontwikkelingen in België sinds 1970 hebben

¹⁴¹ Maly, *N-VA*, 503.

¹⁴² N-VA verkiezingsprogramma 2019, 5.

¹⁴³ Maly, *N-VA*, 508.

immers het gevoel van Vlaams verwantschap gelegitimeerd. Tevens kent Vlaanderen een sterke religieuze homogeniteit, waardoor het benadrukken van de Vlaamse culturele gemeenschappelijkheid meer voor de hand ligt. Met andere woorden, waar Baudet zich in toenemende mate in het vaarwater van de confessionele partijen begeeft, hebben de conservatieven in Vlaanderen de vaargeul al jaren voor zichzelf.

Vanaf de jaren tachtig ging Vlaams Blok zich sterker profileren op religieus waardengebied: de partij was lange tijd anti-abortus, anti-homoseksualiteit, en hield vast aan de traditionele rolpatronen in het gezin via bijvoorbeeld belastingvoordeel voor de thuisblijvende moeder. Dit staat in scherp contrast met Nederland, waar rond de eeuwwisseling de conservatieven hun basis duidelijker bij de Verlichting legde en waar de tijdsgeest al veel progressiever was. In de huidige tijd is het discours van VB afgezwakt maar nog altijd minder 'geëmancipeerd' dan tegenhanger PVV.

Conclusie

In deze scriptie heb ik gepoogd het succes van Thierry Baudet en zijn partij Forum voor Democratie te duiden vanuit de historische traditie van conservatisme in de Nederlandse politiek. In hoofdstuk één vergeleek ik de totstandkoming van het nederconservatisme met eerdere vormen van conservatisme in de Nederlandse politieke geschiedenis. Mijn doel hiermee was in de eerste plaats te laten zien dat het christendom de drijvende kracht is geweest achter het conservatisme in de Nederlandse geschiedenis. De eerste verlichtings- en revolutiekritiek kwam uit protestantse hoek, en sindsdien zijn de protestants-calvinistische wortels van Nederland een belangrijke factor geweest in het gedachtengoed van conservatieve politici.

In de tweede plaats geeft de geschiedenis van Nederlands conservatisme blijk van de veranderlijkheid van de ideologie. Vroeg in de negentiende eeuw al werd het Burkeaanse gedachtengoed vertaald om het aan te kunnen laten sluiten bij de Nederlandse stedelijk-agrarische samenleving. Aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw matigden de confessionelen hun toon en werd het behouden van de politiek-maatschappelijke status-quo een gedeelde wens van conservatieven en liberalen. Behoudsgezindheid zou na de oorlog al snel plaats maken voor de bereidwilligheid om onder invloed van liberalisering, secularisering en individualisering met de linkse tijdsgeest mee te veren.

Die veranderlijkheid komt ook in het tweede hoofdstuk naar voren. Hier analyseerde ik het gedachtengoed van Thierry Baudet en plaatste ik het in de langere Nederlandse conservatieve traditie. Door de nadruk te leggen op zijn cultuurchristendom heb ik willen aantonen dat Baudet net zozeer een erfgenaam is van de eerdere confessionele conservatieven als van Fortuyn. Laatstgenoemde zocht slechts naar een civiele religie, een seculiere vervanger voor het geloof. Baudet zet daarentegen nadrukkelijk vraagtekens bij de progressieve, verlichte aspecten van de Nederlandse identiteit. Hij wil die aspecten herijken door terug te grijpen op de christelijke traditie. Baudet tuigt een gedeeld christelijk waardensysteem op, een cultuurchristendom met een besef van het hogere. Hier toont zich het aanpassingsvermogen van de conservatieve ideologie in Nederland.

De post-seculiere ontwikkeling die zich grofweg het afgelopen decennium heeft voorgedaan, wijst erop dat de Nederlandse samenleving wellicht niet zo sterk

gesecculariseerd is als men rond de Fortuyn-revolte meende. Het christendom is opnieuw een basis geworden voor politieke uitgangspunten, zij het nu op een culturele manier geïnterpreteerd. Baudet noemde zijn partij 'het vlaggenschip' van de renaissancevloot, die de wedergeboorte van de Nederlandse en zelfs Europese beschaving, gefundeerd op de christelijke traditie, tegemoet zal varen.¹⁴⁴ Hij wil nationale trots laten heropleven door de herwaardering van traditionele Nederlandse waarden. Zijn christelijke retoriek maakt duidelijk dat hij uit is op een cultuuroorlog.

In deze thesis lag de nadruk op het culturele aspect van het conservatisme. Noodgedwongen heb ik daardoor andere belangrijke facetten van de conservatieve ideologie achterwege gelaten. Eén daarvan is het economische beleid. Op dit terrein heeft zich namelijk ook een duidelijke verschuiving voorgedaan vergeleken met twintig jaar geleden. Waar het nederconservatisme een combinatie was van neoliberale en cultuurconservatieve ideeën, lijkt het neoliberalisme nu definitief ten grave gedragen. Hoewel Baudet zelf weinig affiniteit lijkt te hebben met economische vraagstukken, is ook hij ervan overtuigd dat marktwerking niet altijd de oplossing is.¹⁴⁵ Een eventueel vervolgonderzoek zou het economisch beleid als onderdeel van het conservatisme onder de loep kunnen nemen. Zo kan bijvoorbeeld de vraag gesteld worden of verandering in economische standpunten parallel lopen aan mutaties in de culturele politiek van het conservatisme. Daarnaast werpt de korte vergelijking met Vlaanderen de vraag op hoe het elders in Europa gesteld is met de relatie tussen de christelijke traditie en conservatieve partijen en politici.

¹⁴⁴ Toespraak Thierry Baudet op partijcongres Forum voor Democratie, 15 maart 2017: https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vkd4ghtrmhrq?ctx=vjuuhtscjwpm&start_tab0=20, geraadpleegd 3 augustus 2021.

¹⁴⁵ Zoals hij tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen vorig jaar zei: 'Nee, ik wil niet "markt in de publieke sector" [...] Het openbaar vervoer, de zorg of een aantal andere sectoren bijvoorbeeld, zijn niet geschikt voor nog meer marktwerking.' *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal*, Plenair debat Algemene Politieke Beschouwingen (1e termijn Kamer), 16 september 2020, 2-2-81.

Epiloog

In zijn invloedrijke essay uit 1993 voorspelde Samuel Huntington het aanbreken van een nieuwe fase in de wereldpolitiek: de fase van de botsing der beschavingen. Niet langer zou de basis van internationaal conflict economisch of ideologisch zijn; de nieuwe scheidslijnen zouden volgens Huntington lopen langs de wereldwijde culturele verschillen.¹⁴⁶ Globalisering bracht namelijk niet alleen welvaart, zo stelde hij:

‘The interactions among peoples of different civilizations enhance the civilization-consciousness of people that, in turn, invigorates differences and animosities stretching or thought to stretch back deep into history. [...] The processes of economic modernization and social change throughout the world [...] weaken the nation state as a source of identity. In much of the world religion has moved in to fill this gap’.¹⁴⁷

Nog geen tien jaar later werd de wereld wakker geschud door de aanslag op het World Trade Center in New York. Wat velen vlak na de val van de muur en de ideologische overwinning van het Westen niet voor mogelijk hadden gehouden, gebeurde toch. De liberale democratie werd uitgedaagd, de vertrouwde manier van leven kwam onder druk te staan en voor de westerse wereld brak een nieuw tijdperk van conflict aan. Sinds het verschijnen van Huntingtons essay zijn de religieus-culturele verschillen tussen naties, staten en werelddelen inderdaad uitgegroot en herhaaldelijk brandstof geweest voor hevig conflict.

Zij die zich in toenemende mate vervreemd menen te voelen van de Nederlandse maatschappij zijn vaak geneigd de oorzaak van dit gevoel te zoeken bij de door Huntington beschreven ontwikkelingen. In het bijzonder de dissonantie die wordt ervaren met andere culturen veroorzaakt onrust. Men heeft het gevoel iets wezenlijks te verliezen. Dat gevoel van verlies leidt weer een noodzaak tot behoud. Maar wat moet er dan behouden worden? Zo spoort cultureel onbehagen een zoektocht aan naar de wezenskenmerken van onze cultuur.

Sinds het begin van deze eeuw buigt het maatschappelijk debat zich regelmatig over de kwestie van de Nederlandse culturele identiteit. Fortuyn, Balkenende, Buma en Baudet

¹⁴⁶ Samuel P. Huntington, ‘The Clash of Civilizations’, *Foreign Affairs* 72 (1993) 1, 22-49.

¹⁴⁷ Huntington, ‘Clash of Civilizations’, 26.

deden en doen verwoede pogingen; zelfs prinses Máxima liet zich niet ongeroerd.¹⁴⁸ Dat het Nederlanderschap niet gemakkelijk te vangen is, moge inmiddels duidelijk zijn. Het is dan ook niet zozeer de vraag naar de kenmerken van onze identiteit die ik heb willen beantwoorden; het is juist hoe *anderen* die beantwoorden waar mijn interesse ligt.

Zoals Huntington voorspelde is religie een belangrijke rol gaan spelen in het nationale identiteitsvraagstuk. In Nederland ging dit stap voor stap. Rond de eeuwwisseling werd het christendom aangegrepen als verschil tussen de Nederlandse – en in bredere zin Europese of westerse – cultuur en die van immigranten, maar lag de nadruk vooral bij de verlichte kenmerken van ons waardensysteem. De aanvechtbare stelling dat we onze verworvenheden – vrijheid van meningsuiting, geloofsvrijheid, emancipatie – juist te danken hebben aan de Nederlandse christelijke traditie, is de laatste jaren steeds vaker hoorbaar.¹⁴⁹ Het christendom wint aan politieke slagkracht. Met dit onderzoek heb ik willen aantonen dat deze herwaardering van onze religieuze wortels niet uit de lucht kwam vallen.

Het gevoel van christelijk, nationaal cultureel verwantschap wordt momenteel door politici wereldwijd misbruikt. De culturele kracht die het christendom in Nederland bezit, maakt voorts een nationalistisch discours mogelijk waarin de Nederlandse geschiedenis vaak verdraaid wordt en wordt gepresenteerd als een lineair christelijk succesverhaal richting een ‘vrije’ en ‘verdraagzame’ samenleving. Tussen aanhalingstekens, want het is nog maar de vraag of in het ideale Nederland van Baudet iedereen zich even vrij zal voelen (als men überhaupt al binnenkomt).

Niemand hoeft zich af te sluiten van het eigen (nationale) verleden. Het is volgens mij zelfs raadzaam om verandering kritisch te blijven beschouwen. Ongetwijfeld toon ik mij hiermee al conservatiever dan anderen. Noem het een vakdeformatie, maar voorbije structuren hebben altijd meer aantrekkingskracht op mij gehad dan toekomstvisies. Waakzaamheid is echter altijd geboden wanneer het verleden trekt: de lijn tussen

¹⁴⁸ ‘Máxima: dé Nederlandse identiteit bestaat niet’, *Trouw*, 25 september 2007: <https://www.trouw.nl/nieuws/maxima-de-nederlandse-identiteit-bestaat-niet~bb494d4e/>, geraadpleegd 2 augustus 2021.

¹⁴⁹ Historisch onjuist, omdat wordt gedaan alsof we veel van de huidige verworvenheden te danken hebben aan de ‘joods-christelijke traditie’ terwijl ze dikwijls juist zijn verworven *in strijd* met het christendom. Zie: Oudenampsen, *Revolte*, 166-168. Daarnaast is het begrip ‘joods-christelijk’ omstreden: het is een cultuurpolitiek begrip in plaats van een theologische aanduiding. Zie: Bart Wallet, ‘Zin en onzin van de ‘joods-christelijke traditie’, *Christen Democratische Verkenningen* (2012) 3, 100-108.

traditioneel en tendentiek is een dunne. Aan de historicus de nobele taak toe te zien op
eerbiedige omgang met het voorbije.

Geraadpleegde bronnen

Primaire bronnen

Forum voor Democratie, Verkiezingsprogramma 2017:

https://dnpprepo.ub.rug.nl/10938/1/FvD_verkprogTK2017.pdf.

Forum voor Democratie, *Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2021*.

Nieuw-Vlaamse Alliantie, 'Verkiezingsprogramma 2019': <https://www.n-va.be/sites/default/files/verkiezingsprogramma.pdf>.

Toespraak Thierry Baudet op partijcongres Forum voor Democratie, 15 maart 2017:

https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vkd4ghtrmhrq?ctx=vjuuhtscjwpm&start_tab0=20.

Vlaams Belang, 'Eerst onze mensen', Verkiezingsprogramma 2019.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarden, normen en de last van het gedrag* (Amsterdam, 2002).

Secundaire literatuur

Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-2012* (Amsterdam, 2016).

Art, David, 'The Organizational Origins of the Contemporary Radical Right: The Case of Belgium', *Comparative Politics* 40 (2008) 4, 421-440.

Balkenende, Jan Peter, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg, 2002).

Baudet, Thierry, *Breek het partijkartel! De noodzaak van referenda* (Amsterdam, 2017).

Baudet, Thierry, 'Houellebecq's Unfinished Critique of Liberal Modernity', *American Affairs* 3 (2019) 2, 213-224: <https://americanaffairsjournal.org/2019/05/houellebecqs-unfinished-critique-of-liberal-modernity/>.

Baudet, Thierry, *Oikofobie* (Amsterdam, 2013).

Baudet, Thierry, *The Significance of Borders. Why Representative Government and the Rule of Law require Nation States* (Leiden, 2012) dissertatie.

- Baudet, Thierry, Michiel Visser (red.), *Conservatieve vooruitgang* (Amsterdam, 2010).
- Baudet, Thierry, Michiel Visser (red.) *Revolutionair verval en de conservatieve vooruitgang in de 18^e en 19^e eeuw* (Amsterdam, 2012).
- Beke, Wouter, 'De C van het Vlaamse CD&V', *Christen Democratische Verkenningen* (2012) 3, 191-197.
- Bouteca, Nicolas, and Bram Wauters, 'Van Volksunie (VU) naar Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA): een analyse van de ideologische opvattingen van hun partijleden', *Res Publica* 58 (2016) 3, 317-33.
- Brederode, Désanne van, 'Cultuurchristendom', *Christen Democratische Verkenningen* (2021) 2, 34.
- Buma, Sybrand, Pieter Heerma, 'Gezonde vaderlandsliefde', *Christen Democratische Verkenningen* (2016) 1, 80-86.
- Cliteur, P. B., 'Meer weerstand dan waardering – de Revolutie-ideeën en de Nederlandse politieke traditie', in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 136-155.
- Craen, Maarten van, Marc Swyngedouw, *Het Vlaams Blok doorgelicht: 25 jaar extreem-rechts in Vlaanderen* (Leuven, 2002).
- Doorn, J. A. A. van, 'Meer weerstand dan waardering. De Revolutie-ideeën en de Nederlandse politieke traditie', in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 156-171.
- Dunk, Hermann von der, *Conservatisme* (Bussum, 1976).
- Dunk, Hermann von der, 'Conservatism in the Netherlands', *Journal of Contemporary History* 13 (1978) 4, 741-763.
- Dunk, Hermann von der, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *BMGN-Low Countries Historical Review* 9 (1975) 1, 15-37.
- Dunk, Hermann von der, 'Het land van het anonieme conservatisme', *Ons Erfdeel* 24 (1981) 2, 165-174.
- Eijnatten, Joris van, 'Oranje en Nederland zijn één: orangisme in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw: documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* 24 (1999) 4-24.
- Esterik, Chris van, *No satisfaction: hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam, 2011).
- Fraaje, Rien, 'De christendemocratie in Nederland. Schipperen tussen waarden en verantwoordelijkheden', in: Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markun Wilp, *Een versplinterd*

landschap. Bijdragen over de geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen (Amsterdam, 2018) 11-34.

Felling, Albert, Jan Peters, 'Conservatisme in Nederland nader bekeken', *Mens en Maatschappij* 59 (1984) 4, 339-362.

Heijden, Chris van der, 'Een romantisch conservatief met incorrecte neigingen. Het gedachtegoed van Thierry Baudet', *De Groene Amsterdammer* 142 (2018) 13. Zie:

<https://www.groene.nl/artikel/een-romantisch-conservatief-met-incorrecte-neigingen>.

Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).

Hemel, Ernst van den, 'Hoezo christelijke waarden?' Postseculier nationalisme en uitdagingen voor beleid en overheid', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 8 (2017) 2, 5-23.

Hooven, Marcel ten, 'Niet alles moet maar kunnen. De christelijke draai naar rechts', *De Groene Amsterdammer* 141 (2017) 12: <https://www.groene.nl/artikel/de-christelijke-draai-naar-rechts>.

Hooykaas, G. J., *BMGN - Low Countries Historical Review* 117 (2002) 2, 237-238, boekrecensie.

Hollander, J. C. den, 'Conservatisme en historisme', *BMGN* 2 (1987) 3, 380-402.

Huntington, Samuel P., 'The Clash of Civilizations', *Foreign Affairs* 72 (1993) 1, 22-49.

Huussen, A. H., 'De bezwering van een afwezig spook – Nederlandse opinies over de Franse Revolutie 1848-1900', in: Ruud Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten, 1989) 15-24.

Kennedy, James C., *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland* (Amsterdam, 2009).

Kennedy, James C., *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2017).

Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1997).

Kešić, Josip, Jan Willem Duyvendak, 'The nation under threat: secularist, racial and populist nativism in the Netherlands', *Patterns of Prejudice* 53 (2019) 5, 441-463/

Kinneging, Andreas, 'Het conservatisme: kritiek van de Verlichting en de moderniteit', *Philosophia Reformata* 65 (2000) 126–153.

Kirk, Russell, 'Edmund Burke: a revolution of theoretic dogma', in: G. A. Panichas (red.) *The essential Russell Kirk: selected essays* (2007) e-book, 138-153.

Kirk, Russell, 'What is conservatism?', in: G. A. Panichas (red.) *The essential Russell Kirk: selected essays* (2007) e-book, 4-22.

Lans, Jos van der, Herman Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in de twintigste eeuw* (Wormer, 2003).

Maly, Ico, *N-VA: analyse van een politieke ideologie* (Tilburg, 2012) dissertatie.

Maly, Ico, 'Scientific'nationalism: N-VA and the discursive battle for the Flemish nation', *Nations and nationalism* 22 (2016) 2, 266-286.

Middendorp, Cees, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70* (Meppel, 1979).

Noppe, Jo, Bram Wauters, 'Het uiteenvallen van de Volksunie en het ontstaan van de N-VA en Spirit: een chronologisch en morfologisch overzicht (juni 1999-juli 2002)', *Res Publica* 44 (2002) 2, 397-471.

Oudenampsen, Merijn, *De conservatieve revolte. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuyn-opstand* (Nijmegen, 2018).

Oudenampsen, Merijn, 'Revolutionairen van deze tijd. Thierry Baudet en het nederconservatisme', *De Groene Amsterdammer* 143 (2019) 27. Zie: <https://www.groene.nl/artikel/revolutionairen-van-deze-tijd>.

Paridon, Rick van, *Volger of Ziener? Een perspectief op de onderbelichte Europese visie van Pim Fortuyn* (Amsterdam, 2018) masterscriptie Universiteit van Amsterdam.

Petterson, Anne, "'En toch viert men feest!!' Amsterdam en de zeventigste verjaardag van koning Willem III', in: Henk te Velde, Donald Haks (red.), *Oranje Onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam, 2014) 177-196.

Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2001).

Rietveld, Sander, *Nieuwe Kruisvaarders. De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten* (Amsterdam, 2021).

Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).

Rooy, Piet de, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam, 2014).

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2005).

Sande, A. van de, 'Ijkpunt 1850. Vrijheid, gelijkheid en broedertwisten in het jonge vaderland', in: G. Augustijn, E. Honée (red.), *Vervreemding en Verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland, 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 103-125.

Schiltz, Hugo, 'Het aandeel van de Volksunie in de federalisering van België in de jaren 80 en 90: Een getuigenis', *Res Publica* 42 (2000) 1.

Stellinga, Bart, 'Dertig jaar privatisering, verzelfstandiging en marktwerking', *Wetenschappelijke Raad Regeringsbeleid* (Amsterdam, 2012).

Thurlings, J. M. G., *De wankele zuil. Nederlandse katholieke tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen, 1971).

Velde, Henk te, 'Inleiding – Oranje onder', in: Henk te Velde, Donald Haks (red.), *Oranje Onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam, 2014) 7-25.

Vermeer, Paul, Peer Scheepers, Joris Kregting, 'Conservatisme onder Nederlandse evangelische christenen: een hedendaagse 'religion gap?', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 7 (2016) 2, 64-87.

Vree, J., 'Ijkpunt 1900. Het christelijk volksdeel: verdeeld over kerk en leer, vereend in politiek', in: G. Augustijn, E. Honée (red.), *Vervreemding en Verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland, 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 127-150.

Wallet, Bart, 'Zin en onzin van de 'joods-christelijke traditie', *Christen Democratische Verkenningen* (2012) 3, 100-108.

Winter, Lieven de, Margarita Gómez-Reino, Jo Buelens, 'The Vlaams Blok and the heritage of extreme-right Flemish-nationalism', paper voor seminar *The extreme right in Europe, a many faceted reality*, Sabadell Universitat, juli 2004, 1-26/

Witte, Hans de, P. L. H. Scheepers, 'Twintig jaar Vlaams Blok: Herkomst, evolutie en toekomst van partij en kiezers', *Internationale Spectator* 51 (1997) 420-428.

Krantenartikelen

Andries, Simon, 'Hoe CD&V en N-VA de handen weer in elkaar sloegen', *de Standaard*, 30 januari 2020: <https://ap.lc/5yAIK>.

Dirks, Bart, 'Een andere naam, dezelfde streken', *de Volkskrant*, 15 november 2004: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/een-andere-naam-dezelfde-streken~becf5c80/>.

Gehrig, Urs, "There's a proper reawakening across Europe going on", *Die Weltwoche*, 23 april 2019: <https://www.weltwoche.ch/ausgaben/2019-13/weltwoche-international/edito-thierry-baudet-die-weltwoche-ausgabe-13-2019.html>, geraadpleegd 21 juli 2021.

Goslinga, Hans, 'Historische breuk dreigt in het CDA', *Trouw*, 17 april 2016: <https://www.trouw.nl/nieuws/historische-breuk-dreigt-in-het-cda~b0643059/>.

Kleinjan, Gerrit-Jan, 'Eén plus één is geen twee in de kerk', *Trouw*, 14 april 2012: <https://www.trouw.nl/nieuws/een-plus-eeen-is-geen-twee-in-de-kerk~b4559322/>.

Lievisse Adriaanse, Mark, 'Alsof politici overal een antwoord op moeten hebben, zegt Baudet op een conferentie', *NRC*, 1 juni 2019: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/01/alsof-politici-overal-antwoord-op-moeten-hebben-zegt-baudet-op-een-conferentie-a3962279>.

'Máxima: dé Nederlandse identiteit bestaat niet', *Trouw*, 25 september 2007: <https://www.trouw.nl/nieuws/maxima-de-nederlandse-identiteit-bestaat-niet~bb494d4e//>

Moens, Barbara, 'Open oorlog tussen CD&V en christelijke zuil', *de Tijd*, 30 mei 2019: <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/vlaanderen/open-oorlog-tussen-cd-v-en-christelijke-zuil/10131809.html>.

Redactie, 'Spreektekst Thierry Baudet, verkiezingsavond 20 maart 2019', *Trouw*, 21 maart 2019: <https://www.trouw.nl/nieuws/spreektekst-thierry-baudet-verkiezingsavond-20-maart-2019~be2a1539/>.

Röselaers, Joost, Matthias Smalbrugge, 'Niks renaissance van Baudet, hier spreekt een ketterjager', *Trouw*, 29 maart 2019: <https://www.parool.nl/nieuws/niks-renaissance-van-baudet-hier-spreekt-een-ketterjager~b5d173fe/>.

Spruyt, Bart-Jan, en Michiel Visser, 'Conservatief Manifest', *Trouw*, 18 oktober 2003. Zie: <https://www.trouw.nl/nieuws/conservatief-manifest~b6673e42/>,

Waarloo, Niels, 'Dit zijn de belangrijke verkiezingsconclusies (tot nu toe)', *de Volkskrant*, 18 maart 2021: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/dit-zijn-de-belangrijkste-verkiezingsconclusies-tot-nu-toe~baa28c7d/>.

Online bronnen

Agentschap Binnenlands Bestuur Vlaanderen, 'overzicht erkende eredienssten': <https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/erediensten/erkenningen/overzicht-erkende-erediensten>.

Baudet, Thierry, 'Dit is de dag', *Radio 1*, uitzending 17 maart 2017:
<https://www.nporadio1.nl/fragmenten/dit-is-de-dag/419075af-6edd-42a5-a6c8-2b00bd949d6d/2017-03-17-baudet-snapt-ophef-om-homeopatische-verdunning-niet>, geraadpleegd 4 juli 2021.

Baudet, Thierry, 'Over het nut van "ophef". Waarom FVD de mediamacht niet schuwt', website Forum voor Democratie, 9 mei 2021: <https://www.fvd.nl/over-het-nut-van-ophef>.

Baudet, Thierry, 'Zomermanifest', website Forum voor Democratie, 4 juli 2019:
<https://www.fvd.nl/zomermanifest>.

Belgium.be, 'België vanaf 1830':
https://www.belgium.be/nl/over_belgie/land/geschiedenis/belgie_vanaf_1830/vorming_federale_staet/eerste_en_tweede_staetshervorming.

Belgium.be, 'zetelverdeling Vlaamse raad':
https://elections2004.belgium.be/nl/vla/seat/seat_etop.html.

CD&V, 'Staatshervorming en democratie': <https://www.cdenv.be/standpunten/visie-wij-geven-vorm/>.

CD&V, 'Thema asiel en migratie': <https://www.cdenv.be/standpunten/thema-asiel-migratie-integratie/>.

Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen, 'Katholieke Volkspartij':
<https://cda-digitaal.dnpp.nl/katholieke-volkspartij>.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 'Forum voor Democratie partijgeschiedenis', <https://dnpp.nl/pp/fvd/geschied>.

IBZ officiële resultaten, 'resultaten in cijfers Vlaams parlement 2014':
https://verkiezingen2014.belgium.be/nl/vla/seat/seat_VLR00000.html;

IBZ officiële resultaten, 'resultaten in cijfers Vlaams parlement 2019':
<https://verkiezingen2019.belgium.be/nl/resultaten-cijfers?el=VL&id=VLR00000>.

Interview met Pim Fortuyn, *Het elfde uur*, Evangelische Omroep, 19 maart 2002:
www.youtube.com/watch?v=MmSjR8A00Yw.

Maly, Ico, 'An insight into Forum for Democracy's Whatsapp groups', *Diggit Magazine*, 11 maart 2020: <https://www.diggitmagazine.com/articles/forum-for-democracy-whatsapp>.

N-VA: 'confederalisme blijft onze historische hoofdopdracht', zie: <https://www.n-va.be/nieuws/11-juliboodschap-n-va-confederalisme-blijft-onze-historische-hoofdopdracht>.

N-VA, 'Verkiezingen in België: niet elke stem telt even zwaar': <https://www.n-va.be/feit-fictie/verkiezingen-in-belgie-niet-elke-stem-weegt-even-zwaar>.

NOS, 'Buma: kinderen moeten weer staand het volkslied zingen', 4 maart 2017: <https://nos.nl/artikel/2161177-buma-kinderen-moeten-weer-staand-wilhelmus-zingen>.

Parlement.com, 'Conservatieven', <https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqlywm/conservatieven>,

Parlement.com, 'Drie Tweede Kamerleden splitsen zich af van Forum voor Democratie', 13 mei 2021: https://www.parlement.com/id/vlis9njuyzpo/nieuws/drie_tweede_kamerleden_splitsen_zich_af.

Poosen, Frank, '24 november 1991, 8 oktober 2000 en 13 juni 2004: Vlaanderen kende al drie zwarte zondagen', *Nieuwsblad.be*, 26 mei 2019: https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20190526_04424980.

Vlaanderen kiest, 'verkiezingen Vlaams parlement 2009': <https://www.vlaanderenkiest.be/verkiezingen2009/>.